

İHYA

İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi
International Journal of Islamic Studies

KIRAAT-NAHİV İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA EBUSSUUD EFENDİ'NİN TEFSİRİNDE YER ALAN KIRAAT VECİHLERİ

Kadir TAŞPINAR*

Öz

Kur'ân kelimelerinde vuku bulan değişiklikleri konu edinen kıraat ilminin tefsir ilmiyle irtibatı âşikârdır. Söz konusu değişikliklerin bir kısmı anlamı etkilemezken, bir kısmı da anlamın çeşitlenmesine ve yorum zenginliğine imkân sağlamaktadır. Hâliyle bu durum ilk dönemlerden itibaren müfessirlerin yorumuna da yansımaktadır. Tefsirinde birçok kıraat vechini nakleden Ebussuud Efendi'nin, yer yer kıraatleri Arap dili kurallarına göre değerlendirdiği görülmektedir. Bu çalışmada, Ebussuud Efendi'nin naklettiği kıraat vechileri nahiv yönünden değerlendirmeye tabi tutulacak ve tefsirle ilişkisi irdelenecektir.

Anahtar kelimeler: Kıraat, nahiv, tefsir, Ebussuud.

QURAN RECITATIONS' PROOF AND REFERENCES IN THE TAFSİR BY EBU'S-SU'ÛD IN THE CONTEXT OF RECITATION-SYNTAX RELATIONSHIP

Abstract

The discipline of recitation, which examines the changes in the words of Quran, has a close relationship with tafsir discipline. Some of those changes do not have an impact on the meaning; however, a part of them bring about diversity in meanings and interpretations. Thus, this situation has reflected on the comments of the mufassirs since the early period. It is obvious that Ebu's-Su'Ûd, who reported a number of proof and references for Quran recitation in his work, Tafsir, sometimes assessed recitations according to the Arabic grammar. In this study, the proof and references for Quran recitation that Ebu's-Su'Ûd reported will be discussed in terms of syntax and its relation with tafsir will be investigated.

* Öğretim Görevlisi, Dr. İletişim: kadir.taspinar@erdogan.edu.tr. Bu makale, *Ebussuud Tefsirinde Kıraat Olgusu* isimli doktora tezinin bir bölümünün gözden geçirilmiş ve düzenlenmiş hâlidir.

Key words: Recitation, syntax, tafsir, Ebu's-Su'ûd

GİRİŞ

Kaynaklarda kıraat farklılıkları tasnif edilirken, kıraatler genelde *usûl* ve *ferş* başlığı altında ele alınmaktadır. *Usûl* başlığı altında ele alınan kıraatler, Kur'ân'da geçtiği bütün ayetlerde aynı tarzda okunduğundan *usûl farklılıkları*; telaffuz, ses ve edâ yönü itibariyle de *fonetik farklılıklar* şeklinde isimlendirilmektedir.¹ *Ferşü'l-hurûf* başlığı altında ele alınan² ferş farklılıkları ise belli bir kaideye dayanmayıp Kur'ân'da dağılık olarak bulunmakta³ ve *ayetin anlamını değiştiren farklı okumalar* şeklinde tanımlanmaktadır.⁴ Usûle dair kıraat farklılıklarının kelimenin anlamına bir tesiri olmadığından, tefsire etki eden bir yönü de bulunmamaktadır. Tefsircilerin dikkatini asıl celbeden, usûle dair okumaların (med, imâle, işmâm, tahfif vb.) dışında kalan ve kıraat farklılıklarının yaklaşık %20'sine tekabül eden ferşî farklılıklardır.⁵ Ferşî farklılıklar ise sarf ve nahiv kuralları ekseninde ele alınmaktadır.

Nahiv ilmi, kelimelerin cümle içindeki konumunu, cümlenin düzgün bir şekilde kuruluşunu ve kelime sonlarında meydana gelen irab durumlarını konu edinmektedir.⁶ Bu ifadeyi biraz daha genişletecek olursak; terkip ve cümlelerin kuruluşu, öğeleri, irab olgusu ve alametleri, âmiller, mâmuller, murab ve mebniler gibi birçok husus nahiv ilminin kapsamına girmektedir.⁷ Hem konunun genişliği hem de çalışmanın Ebussuud Efendi'nin (ö. 982/1574) *İrşâdü'l-akli's-selîm* adlı tefsiriyle sınırlandırılması nahiv kapsamına giren örneklerin tamamını ele almamızı mümkün kılmamaktadır. Bu münasebetle kıraat-nahiv ilişkisi, fiil, isim ve harf/edat başlıkları altında, müellifin tefsirinden seçilen örnekler çerçevesinde ele alınacaktır.

¹ Mehmet Dağ, *İhticâc Bağlamında Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Yaklaşım*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2011, s. 57-58.

² Ebû Amr ed-Dânî ve İbnü'l-Cezerî eserlerinde *usûl* farklılıkları dışında kalan kıraat vecihlerini *ferşü'l-hurûf* başlığı altında vermektedirler. Bk. Ebû Amr Osman b. Saîd ed-Dânî, *et-Teysîr fi'l-Kirâati's-Seb'*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'Arabî, 1984, s. 59; Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kıraati'l-aşr*, thk. Ali Muhammed Dabbâğ, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts, II, 236.

³ Nihat Temel, *Kıraat ve Tecvid İstılahları*, İstanbul: MÜİFVY., 2013, s. 71.

⁴ Muhammed Abdülazîm Zerkânî, *Menâhilü'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Şemseddîn, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988, I, 439; Necati Tetik, *Kıraat İlminin Ta'limi*, İşaret Yayınları, İstanbul 1990, s. 106.

⁵ Mehmet Ünal, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, Ankara: Fecr Yayınları, 2005, s. 105, 131.

⁶ Mustafa el-Galâyînî, *Câmi'u'd-durûsi'l-Arabiyye*, thk. Abdülmün'im Halîl İbrahim, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009, I, 8; Mustafa Meral Çörtü, *Sarf-Nahiv Edatlar*, İstanbul: MÜİFVY., 2010, s. 11.

⁷ İsmail Durmuş, "Nahiv", *DİA*, XXXII, 301.

Şunu da belirtmemiz gerekir ki kıraat ve hüccet kaynakları, özellikle sahih kıraatleri değerlendirirken, “Arap diline uygunluk” kriterini de esas almaktadır.⁸ Bu nedenle bu makalede ele alınacak örnekler, aynı zamanda kıraat imamlarının nahiv kurallarını nasıl işlettiklerini göstermesi bakımından da önem arz etmektedir.

1. Fiillerin İrabı ile İlgili Kıraat Vecihleri

Kıraat birikimi içerisinde fiiller, kurrâ tarafından, merfu-meczum, merfu-mansub veya mansub-meczum şekillerinden biriyle okunabilmektedir. Bilindiği üzere muzari fiil, irab yönüyle kendisinden önce onu nasb edecek bir edat varsa mansub; cezm edecek bir edat varsa meczum; yalın halde ise merfu olarak irab almaktadır.⁹ Kıraat ihlilâflarına yansıyan ve ayetin anlamına zenginlik katan bu durum hâliyle Ebussuud Efendi'nin tefsirinde de kendini göstermektedir.¹⁰

Şu hususa da işaret etmemiz gerekir ki, fiillerin irabına dair kıraat vecihleri elbette muzari fiilin irabından ibaret değildir. Bu başlık altında fiil ile fâil arasındaki uyum, fiilin tam veya nâkıs olması ya da fiilin malûm-meçhûl okunması gibi örneklerin de ele alınması mümkündür. Lakin muzari fiile dair örneklerle maksadın hâsıl olacağına dair kanaatimiz, konuyu bu şekilde sınırlandırmamıza sebep olmuştur.

Fiillerin merfu-meczum kıraatine dair vereceğimiz ilk örnek *مَنْ يُضِلِّ اللَّهُ فَلَا هَادِيَ لَهُ وَيَذَرُهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ* “Allah kimi saptırırsa artık ona hidayet edecek yoktur. Allah onları azgınlıkları içinde bırakır, bocalayıp dururlar.”¹¹ ayetinde geçmektedir. Kıraat imamları, ayetteki “وَيَذَرُهُمْ” kelimesinde ihtilâf etmişlerdir. Kıraat-i aşere imamlarından Ebû Amr (ö. 157/770), Âsım (ö. 127/745) ve Ya’kûb (ö. 205/821) kelimeyi metinde geçtiği şekilde; Hamza (ö. 157/773) Kisâî (ö. 189/805) ve Halef (ö. 229/844) ise “ر”nın cezimi ile “وَيَذَرُهُمْ” şeklinde; Nâfi (ö. 169/785), İbn Kesîr (ö. 120/738), İbn Âmir (ö. 118/736) ve Ebû Ca’fer (ö. 132/749) ise nefis-i mütekellim

⁸ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 9; İsmail Karaçam, *Kur'an-ı Kerim'in Nüzûlü ve Kıraati*, İstanbul: MÜİFVY., 1995, ss. 253-260. Bu kriterler, a) Senedinin sahih olması, b) Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği Mushaflardan birinin hattına uygun olması, c) Bir vechiyle de olsa Arap gramerine uygun olması şeklindedir. Bu kriterlerin, ilk kim tarafından tespit edildiğine dair çeşitli görüşler bulunmakla birlikte, ilk olarak yedi kıraat imamından İbn Âmir'in (118/735) bu üç esası uyguladığı belirtilmektedir. Bilgi için bk. Ünal, *Kıraat Farklılıklarının Rolü*, ss. 44-48.

⁹ Ğalâ'yînî, *Câmi'u'd-Dürüsi'l-Arabîyye*, II, 114, 127.

¹⁰ Tefsirde geçen diğer örneklerin yer aldığı ayetler için bk. Bakara 2/48, 117, 213, 229, 233, 259, 271, 282, 284; Âl-i İmrân 3/80; Nisâ 4/12, 97; Mâide 5/54; En'âm 6/61, 71, 119; Yûnus 10/61; Kehf 18/26; Furkân 25/10; Şu'arâ 26/13; Yâsîn 36/5; Mü'min 40/37; Şûrâ 42/35, 51; Hucurât 49/14.

¹¹ A'râf 7/186.

nûnu ile “وَنَدْرُهُمْ” şeklinde okumuşlardır.¹² Kelimenin şâz olarak değerlendirilen “وَنَدْرُهُمْ” şeklindeki kıraati ise Nâfî ve Ebû Amr’a isnad edilmektedir.¹³

İlgili kelimedeki kıraat ihtilâfî ve bunun sebep olduğu nahvî değişiklikler hüccet, kıraat ve tefsir âlimleri tarafından değerlendirmeye tabi tutulmuş, kelimenin kazandığı anlam boyutlarına dikkat çekilmiştir.¹⁴ Fakat bahse konu kelimedeki kıraat ihtilâfî, çalışmanın sınırlarını aşmamak için müellifin tefsiri ekseninde ele alınmaya çalışılacaktır.

Ebussuud Efendi tefsirinde, ilgili kelimedeki kıraat çeşitlerinin tamamına değinmektedir. Şöyle ki: İsti'nâf cümlesi olarak “وَيَدْرُهُمْ” kıraati, mâkablindeki “مَنْ يُضِلُّ اللَّهَ” ifadesine atfen merfu okunmaktadır. “وَنَدْرُهُمْ” şeklindeki kıraatte ise gâipten mütekellime geçiş olduğu için

¹² Ebû Bekir Ahmed b. Musa b. el-Abbâs İbn Mücâhid et-Temîmî, *Kitâbü's-Seb' fi'l-Kirâât*, thk. Şevkî Dayf, Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1980, s. 298; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 308; Ahmed b. Muhammed Dimyâtî, *İthâfu Fudelâi'l-Beşer bi'l-Kirâati'l-Erbe'ate Aşer*, thk. Şa'bân Muhammed İsmâil, Beyrût: 'Alemü'l-Kütüb, 1987, II, 70; Abdüllâtîf Hatîb, *Mu'cemu'l-Kirâât*, Dimeşk: Dâru Sa'deddîn, 2000, III, 226-227.

¹³ Muhammed b. Yûsuf Ebû Hayyân el-Endelüsî, *Tefsîru'l-Bahri'l-Muhît*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvid, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001, IV, 431; Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b. İbrahim Semîn el-Halebî, *ed-Dürri'l-Mesûn fi 'Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*, thk. Ahmed Muhammed el-Harrât, Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1986, V, 527; Ebü's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî fi Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts., IX, 129; Hatîb, *Mu'cemu'l-Kirâât*, III, 227.

¹⁴ Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî es-Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselâm Muhammed Harun, Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1988, III, 90-91; Ebû İshâk İbrahim b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc, *Me'ânî'l-Kur'ân*, thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî, Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1988, II, 393; Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil en-Nehhâs, *İ'râbu'l-Kur'ân*, Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 2008, s. 334; Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, thk. Abdülâl Sâlim Mekrem, Beyrût: Dâru's-Şurûk, 1979, s. 167; Ebû Ali el-Hasen b. Abdî'l-Gâffâr el-Fârisî, *el-Hücce li'l-Kurrâi's-Seb'*, thk. Bedreddîn Kahvecî, Beşîr Cuvicâtî, Beyrût: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1991, IV, 109; Ebû Zür'a Abdurrahmân b. Muhammed b. Zencele, *Hüccetü'l-Kirâât*, thk. Saîd el-Efgânî, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1982, s. 303; Ebû Muhammed b. Hammuş b. Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî, *el-İbâne 'an Me'ânî'l-Kiraat*, thk. Abdulfettâh İsmâil Şelebî, Mısır: Dâru Nehdatî, ts., I, 475; Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mes'ûd el-Ferrâ el-Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl fi Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî, Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420, II, 256; Ebü'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Gâvâmizi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fi Vücûhi't-Te'vîl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavviz, Riyâd: Mektebetü'l-Ubeykân, 1998, II, 537; Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib İbn Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharraru'l-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, thk. Abdü's-Selâm Abdü's-Şâfî Muhammed, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993, II, 554; Ebü'l-Ferec Cemâleddîn Abdurrahmân b. Ali el-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr fi 'İlmi't-Tefsîr*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî, Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1422, II, 174; Ebû Abdullâh Fahreddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gâyb*, Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1981, XV, 83; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Hişâm Semîr el-Buhârî, Riyâd: Dâru'l-Alemü'l-Kütüb, 2003, VII, 334; Ebû Saîd Nâsiruddîn Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Beyrût: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988, II, 369; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, IV, 431; Semîn el-Halebî, *ed-Dürri'l-Mesûn*, V, 527; Ebû Hafis Sirâceddîn Ömer b. Kâsım b. Muhammed en-Neşşâr el-Ensârî, *el-Büdüru'z-Zâhire fi Kirâati'l-'Aşri'l-Mütevâtire*, Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, ts., Neşşâr, s. 141; Ebû Abdullâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr: el-Câmi' Beyne Fenneyi'r-Rivâye ve'd-Dirâye min İlmi't-Tefsîr*, Beyrût: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1414, II, 310; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, IX, 129-130.

iltifât sanatı¹⁵ bulunmaktadır. Zira ilkinde mâna “هو وَيَذُرُّهُمْ /O (Allah), onları azgınlıkları içinde bırakır” iken, ikincide mâna “ونحن نَذُرُّهُمْ /Biz onları azgınlıkları içinde bırakırız” şeklinde açığa çıkmaktadır. Yani cümlenin fâili “هو” den “نحن” ya dönüşmektedir. İlgili kelimenin “فَلَا هَادِيَ لَهُ” şeklindeki meczum kıraatine gelince, bu da mâkablinde zikredilen “مَنْ يُضِلِّ اللهُ لَا يَهْدِيهِ” ifadesinin mahalline atfen meczum okunmuştur. Buna göre takdir şöyle olur: “أَحَدٌ وَيَذُرُّهُمْ فِي طُعْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ” “Allah kimi saptırırsa hiç kimse ona hidayet edemez ve onları azgınlıkları içinde bırakır da bocalar dururlar.”¹⁶

Müfessir, söz konusu kelimenin “وَنَذُرُّهُمْ” şeklindeki kıraatine de değinmektedir ki bu kıraatin şâz olduğu yukarıda ifade edilmişti. Ancak müfessir, bu kelimeye ait sahih kıraatleri naklederken “قرئ” ifadesini kullanmasına rağmen şâz kıraati naklettiği yerde kıraat imamlarından Nâfi ve Ebû Amr’ın isimlerini belirtmekte ve bu okuyuşun şâz olduğuna da bizzat değinmektedir.¹⁷ Tefsirinde kıraatlerin şâz olduğuna dair açıklamaya çok nadir rastladığımız¹⁸ Ebussuud Efendi’nin, burada bu açıklamayı tercih etmesinin kanaatimizce iki sebebi bulunmaktadır. Birincisi, kıraat-i seb’a imamlarından olan Nâfi ve Ebû Amr’a isnad edilen mezkûr kıraatin sahih zannedilmemesi için şâz kaydını düşme gereğini hissetmiştir. Diğeri ise, kendisinden önce telif edilen tefsirlere muvafakat ederek, o tefsirlerde yer alan ifadeyi aynen tefsirine aktarmıştır.¹⁹

İkinci örnek, fiilin merfu-mansub kıraatine dair olup “وَيَقُولُ الَّذِينَ آمَنُوا أَهْوُلَاءِ الَّذِينَ أَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ إِنَّهُمْ لَمَعَكُمْ” “İman edenler derler ki: Bunlar mıdır sizinle beraber olduklarına dair olanca güçleriyle Allah’a yemin edenler.”²⁰ ayetindeki “وَيَقُولُ” kelimesinde bulunmaktadır. Kıraat imamlarının ihtilâf ettiği bu kelime, Âsım, Hamza, Kisâi ve Halef tarafından merfu olarak

¹⁵ Belâgat âlimlerinin anlama güzellik veren edebî sanatlardan saydığı iltifât, bir beyitte veya kısa bir sözde beklenmedik şekilde şahıs, zaman ve üslup bakımından değişiklikler yapmaktır. Bu değişiklikler monotonluğu kırarak muhatabın ilgisini uyandırmak ve konunun önemine dikkat çekmek gibi amaçlarla yapılır. Bilgi için bk. Süleyman Mollaibrahimoğlu, *The Art of Iltifat (Switching) in The Holy Qur’an*, Hamdard Islamicus, c. XXVI, sy. 4 (Delhi, Ekim-Aralık 2003), s. 7-14; İsmail Durmuş “İltifât” *DİA*, XXII, 152.

¹⁶ Muhammed b. Muhammed Ebussuud el-İmâdî, *İrşâdü'l-‘akli’s-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, thk. Hâlid Abdülğani Mahfûz, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010, III, 490.

¹⁷ Ebussuud, *İrşâd*, III, 490.

¹⁸ Ebussuud Efendi, dört yerde şâz kavramını kullanmaktadır. Bunlardan birincisi bu ayeti kerimede olup diğeri ise Nisâ 4/140, Mâide 5/114 ve Yûsuf 12/11 ayetlerinin tefsirinde geçmektedir.

¹⁹ Tespit edebildiğimiz kadarıyla önceki müfessirlerden Semîn el-Halebî aynı ifadeyi, Ebû Hayyân ise yakın bir ifadeyi tefsirinde kullanmaktadır. bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, IV, 431; Semîn el-Halebî, *ed-Dürü'l-Mesûn*, V, 527. Ayrıca Ebussuud Efendi’den sonra tefsirini telif eden Âlûsî de aynı ifadeyi kullanmaktadır. bk. Âlûsî, *Râhu'l-Me‘ânî*, IX, 129-130.

²⁰ Mâide 5/53.

“وَيَقُولُ” şeklinde; Ebû Amr ve Ya’kûb tarafından mansub olarak “وَيَقُولُ” şeklinde; Nâfi, İbn Kesîr, İbn Âmir ve Ebû Ca’fer tarafından ise “و” harfi olmaksızın “يَقُولُ” şeklinde okunmuştur.²¹

Ebussuud Efendi mezkûr kelimedeki kıraat ihtilâflarını naklederken kıraat imamlarının isimlerini belirtmemektedir ki bu durum, tefsirinin birçok yerinde kendini göstermektedir. Müfessire göre merfu olarak okunan “وَيَقُولُ” kıraatine göre bu cümle ibtidâî (evveliyatı ile bağlantılı olmayan) bir kelimedir ve zikredilen taifenin kötü akıbetini ortaya koymaktadır. “و” harfi olmaksızın okunan “يَقُولُ” kıraatine göre ise cümle, önceki ayetten doğan²² “O zaman müminler ne diyecekler?” şeklindeki takdiri soruya cevaptır ki bu da يَقُولُ الَّذِينَ آمَنُوا أَهْلَاءَ الَّذِينَ الَّذِينَ أَقْسَمُوا ayetiyle ifade edilmektedir.²³ Kelimenin mansub okunan “وَيَقُولُ” kıraatine gelince, müellif, bu takdirde cümlenin, bundan önceki ayette geçen “pişman olmak” veya “fetih getirmek” cümlesine²⁴ atf olacağını ifade etmektedir. Fakat birincisine yani “pişman olmak” cümlesine atf olması daha doğrudur. Çünkü müminler bu sözü, sadece fethin gerçekleşmesi neticesinde değil, münafıkların pişmanlığa uğramaları üzerine söylemişlerdir.²⁵ Yani, “وَيَقُولُ الَّذِينَ آمَنُوا” ifadesiyle müminler; münafıkların hüsrana uğradıklarını, bekledikleri gibi durumun hiç de aksine dönmediğini ve özür olarak ileri sürdükleri halin aksinin gerçekleştiğini gördükleri zaman, kendilerine son derece muhabbet besleyen ve bağlılık yemini eden münafıkları göstererek Yahudilere şöyle demişlerdir: *“Bunlar mıdır sizinle beraber olduklarına dair olanca güçleriyle Allah’a yemin edenler.”*²⁶ Görüldüğü üzere merfu kıraate göre ayet isti’nâf cümlesi olmakta, mansub olarak veya “و” harfi olmadan okunduğunda ise önceki cümleye atf yapılarak o cümlenin bir devamı veya cevabı gibi anlaşılmaktadır. İlgili kelime hakkında Ebussuud Efendi’nin işaret ettiği bu kıraat ihtilâfları, tefsir ve kıraat kaynaklarında hemen hemen birbirine yakın tarzda ele alınmaktadır.²⁷

²¹ İbn Mücâhid, *es-Seb’â*, s. 245; İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 288; Dimyâtî, *İthâf*, I, 538; Hatîb, *Mu’cemu’l-Kirâât*, II, 292-293.

²² Bu ifadeyle, önceki ayetin sonunda geçen ve münafıkların içinde buldukları durumu anlatan şu cümleye atf vardır: *فَيُصِيبُوا عَلَىٰ مَا أَسْرُوا فِي أَنفُسِهِمْ نَادِمِينَ* “Onlar (münafıklar) içlerinde sakladıkları şeyden nadim olurlar.” Bilgi için bk. Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesetü’r-Risâle, 2000, X, 407.

²³ Ebussuud, *İrşâd*, III, 85.

²⁴ *فَقَرَىٰ الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ يُسَارِعُونَ فِيهِمْ يَقُولُونَ نَحْشَىٰ أَنْ نُصِيبَنَّآ دَائِرَةً فَعَسَىٰ اللَّهُ أَنْ يَأْتِيَ بِالْفَتْحِ أَوْ أَمْرٍ مِنْ عِنْدِهِ فَيُصِيبُوا عَلَىٰ مَا مَا أَسْرُوا فِي أَنفُسِهِمْ نَادِمِينَ* “Kalplerinde hastalık bulunanların, “Başımıza bir felaket gelmesinden korkuyoruz” diyerek onların içinde koştuklarını görürsün. Fakat umulur ki Allah, bir fetih yahut katından hayırlı bir iş (emir) getirir de onlar, içlerinde sakladıkları şeyden nadim olurlar.”

²⁵ Ebussuud, *İrşâd*, III, 85-86.

²⁶ Ebussuud, *İrşâd*, III, 86.

²⁷ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, X, 407-409; İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s. 131-132; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, I, 412; Begavî, *Me’âlimü’t-Tenzîl*, II, 60; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 251; İbn Atıyye, *el-Muharraru’l-Vecîz*, II, 239-240; İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, II, 379-380; Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, XII, 19-20; Kurtubî, *el-Câmi’*, VI, 218; Beyzâvî, *Envâru’t-Tenzîl*, I, 271; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhîd*, III, 521; Semîn el-

Konuyla ilgili vereceğimiz son örnek, fiilin mansub-meczum kıraatine ilişkin olup, Kur'ân'da iki ayrı kelimedede bulunmaktadır. Ebussuud Efendi, her iki kelimedeki kıraat ihtilâfına işaret etmekte ve cümlede meydana gelen nahvî değişikliklere temas etmektedir.

Örneklerden biri Mâide sûresinde *“وَلِيُخَكِّمَ أَهْلَ الْإِنجِيلِ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فِيهِ”* *“İncil ehli, Allah'ın onda indirdiği ile hükmetsinler”*²⁸ ayetinde geçen *“وَلِيُخَكِّمَ”* fiilidir. Kıraat-i aşere imamlarının çoğu tarafından, yazıldığı gibi meczum okunan kelime, sadece Hamza tarafından *“وَلِيُخَكِّمَ”* şeklinde mansub olarak kıraat edilmiştir.²⁹ Mezkûr kelimeyle ilgili şâz olarak *“وَأَنْ لِيُخَكِّمَ”* şeklinde bir kıraat daha nakledilmektedir ki kaynaklar, bu kıraatin Übey b. Kâ'b'a (ö. 20/640) ait olduğunu kaydetmektedir.³⁰

Ebussuud Efendi bahse konu ayetin tefsiri sadedinde meczum olarak kıraat edilen *وَلِيُخَكِّمَ* ayetinin doğrudan doğruya Hristiyanlar için bir emir olduğunu veya bu kelamın, Hristiyanlara verilmiş olan emrin hikâyesi olup bir fiilin takdiri ve bundan önceki ayette geçen *وَأَتَيْنَاهُ الْإِنجِيلَ*³¹ cümlesine atıf olduğunu belirtmektedir. Bu durumda mâna, *“Meryem oğlu İsa'ya İncil'i verdik ve dedik ki; İncil ehli, Allah Tealâ'nın onda indirdiği hükümlerle hükmetsinler.”* şeklinde anlaşılmaktadır. Müellif bundan sonra isim belirtmeden Übey b. Kâ'b'ın *“وَأَنْ لِيُخَكِّمَ”* şeklindeki kıraatini de nakletmektedir ki bu durumda ayetin takdiri şöyle olmaktadır: *وَأَتَيْنَاهُ الْإِنجِيلَ* *“O'na (Meryem oğlu İsa'ya) İncil'i verdik ve İncil ehline, Allah'ın onun içinde indirdiği hükümlerle hükmetmelerini emrettik”*³²

Ebussuud Efendi, *“وَلِيُخَكِّمَ”* fiilinin, bir kıraate göre muzari kipi ve ta'lîl (illet ifade eden) lâmı ile mansub olarak *“وَلِيُخَكِّمَ”* şeklinde de okunduğuna işaret etmektedir.³³ Buna göre *“وَلِيُخَكِّمَ”* kelimesinin öncesine *“أَنْزَلَ”* gibi bir fiil takdir edilir.³⁴ *“وَلِيُخَكِّمَ”* kıraatine göre, hidayet ve öğüt (*وَهُدًى وَمَوْعِظَةً*) kelimeleri üzerine de bir atıf olduğu söylenebilir. Bu durumda takdir şöyle olur:

Halebî, *ed-Dürü'l-Mesûn*, IV, 301-302; Neşşâr, *el-Büdüru'z-Zâhire*, s. 94; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, VI, 159.

²⁸ Mâide 5/47.

²⁹ İbn Mücâhid, *es-Seb'a*, s. 244; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 287; Dimyâtî, *İthâf*, I, 536; Hatîb, *Mu'cemu'l-Kırâât*, II, 283.

³⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, X, 375; İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s. 131; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 244; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-Vecîz*, II, 231; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, III, 511; Semîn el-Halebî, *ed-Dürü'l-Mesûn*, IV, 286; Hatîb, *Mu'cemu'l-Kırâât*, II, 284.

³¹ Mâide 5/46. *“وَأَتَيْنَاهُ الْإِنجِيلَ فِيهِ هُدًى وَنُورٌ وَمُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرَةِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةً لِّلْمُتَّقِينَ”* *“Ve ona içinde hidayet ve nur bulunan, önündeki Tevrat'ı tasdik eden, Allah'tan sakınanlar için bir hidayet ve öğüt almak üzere İncil'i verdik.”*

³² Ebussuud, *İrşâd*, III, 75-76.

³³ Ebussuud, *İrşâd*, III, 76.

³⁴ Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, VI, 151.

وَاللَّهُدَى وَالْمَوْعِظَةَ أْتَيْنَاهُ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فِيهِ “Hem hidayet ve öğüt için, hem de İncil ehlinin Allah’ın indirdiği hükümlerle hükmetmeleri için İncil’i Meryem oğlu İsa’ya verdik.”³⁵

Fiilin mansub-meczum kıraati ile ilgili diğer örnek Münâfikûn sûresinde bulunmaktadır. Kıraat imamları, “Beni yakın bir süreye kadar geciktirsen de sadaka verip iyilerden olsam!”³⁶ ayetindeki “وَأَكُنْ” kelimesinde ihtilâf etmişlerdir. İlgili kelime, kıraat-i aşere imamlarından sadece Ebû Amr tarafından mansub olarak “وَأَكُونُ” şeklinde; diğer imamlar tarafından ise meczum olarak “وَأَكُنْ” şeklinde okunmuştur.³⁷ Şâz olarak değerlendirilen “وَأَكُونُ” şeklindeki kıraatin ise Ubeyd b. Umeyr’e (ö. 64-68/683-687)³⁸ ait olduğu belirtilmektedir.³⁹

Ebussuud Efendi, yukarıdaki ayetin tefsirinde, “وَأَكُنْ” kelimesinin, “فَأَصَدَّقَ” kelimesinin mahallinden dolayı meczum okunduğunu ve bunun takdirinin “إن أَخَّرْتَنِي أَصَدَّقَ وَأَكُنْ “Şayet beni geciktirirsen tasadduk ederim ve (salihlerden) olurum” şeklinde olduğunu beyan etmektedir. Kelimenin mansub kıraatini de nakleden müellif, bu durumda “وَأَكُونُ” kelimesinin “فَأَصَدَّقَ” lafzına atfen mansub kılındığını belirtmektedir. “وَأَكُونُ” olarak nakledilen merfu kıraate de değinen müellif, bu ifadenin “وَأَنَا أَكُونُ” şeklinde, iyilik etme vadinde bulunanın sözü olarak isti’nâf fiili olduğunu ifade etmektedir.⁴⁰

³⁵ Ebussuud, *İrşâd*, III, 76. Ayrıca bk. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me’âni’l-Kur’ân*, Beyrut: ‘Âlemü’l-Kütüb, 1983, I, 312; Taberî, *Câmiu’l-beyân*, X, 374-376; Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, II, 180; Nehhâs, *İ’râbu’l-Kur’ân*, s. 234-235; İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s. 131; Fârisî, *el-Hücce*, III, 227-228; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, I, 410-411; Begavî, *Me’âlimü’t-Tenzîl*, II, 57; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 246; İbn Atıyye, *el-Muharraru’l-Vecîz*, II, 231; Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, XII, 11; Kurtubî, *el-Câmi*, VI, 209; Beyzâvî, *Envâru’t-Tenzîl*, I, 268-269; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, III, 511-512; Semîn el-Halebî, *ed-Dürü’l-Mesûn*, IV, 285-286; Âlûsî, *Rûhu’l-Me’âni*, VI, 151.

³⁶ Münâfikûn 63/10.

³⁷ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 428; Dimyâtî, *İthâf*, II, 540; Neşşâr, *el-Büdûru’z-Zâhire*, s. 321; Hatîb, *Mu’cemu’l-Kirâât*, IX, 479-480.

³⁸ Ubeyd b. Umeyr b. Katâde el-Leysî, sahâbeden veya tabînin büyüklerinden olup Abdullah b. Ömer’den (ö. 73/692) önce vefat etmiştir. Vefat tarihi hakkında Zehebî hicrî 64, İbn Hacer ise hicrî 68 kaydını düşmektedir. Bk. Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Târîhu’l-İslâm ve Vefeyâtü’l-Meşâhîr ve’l-A’lâm*, nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Beyrût: Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî, 1993, V, 482; Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyîzi’s-Sahâbe*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, Beyrût: Dârü’l-Cil, 1412, V, 60.

³⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI, 129; Beyzâvî, *Envâru’t-Tenzîl*, II, 497; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, VIII, 271; Semîn el-Halebî, *ed-Dürü’l-Mesûn*, X, 346; Âlûsî, *Rûhu’l-Me’âni*, XXVIII, 118; Hatîb, *Mu’cemu’l-Kirâât*, IX, 480.

⁴⁰ Ebussuud, *İrşâd*, VIII, 153. Ayrıca bk. Taberî, *Câmiu’l-beyân*, XXIII, 412; Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, V, 178; İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s. 346; Fârisî, *el-Hücce*, VI, 293-294; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, II, 322-323; Begavî, *Me’âlimü’t-Tenzîl*, VIII, 134; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI, 129; İbn Atıyye, *el-Muharraru’l-Vecîz*, V, 289; İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, IV, 290; Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, XXX, 19; Kurtubî, *el-Câmi*, XVIII, 131; Beyzâvî, *Envâru’t-Tenzîl*, II, 497; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, VIII, 270-271; Semîn el-Halebî, *ed-Dürü’l-Mesûn*, X, 344-345; Âlûsî, *Rûhu’l-Me’âni*, XXVIII, 118.

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere Ebussuud Efendi, mezkûr kelimelerdeki kıraat ihtilâflarını nahiv kuralları çerçevesinde değerlendirmeye tabi tutmaktadır. Müellifin, kıraatleri naklederken genel olarak kıraat imamlarının isimlerini belirtmediği, sahih-şâz ayrımı gözetmeksizin nakledilen bütün kıraat çeşitlerine işaret ettiği ve kıraat ihtilâflarını, gayet özlü bir şekilde Arap dili kuralları çerçevesinde izah ettiği görülmektedir.

2. İsimlerin İrabı İle İlgili Kıraat Vecihleri

Fiillerde olduğu gibi isimlerin de, kurrâ tarafından merfu veya mansub; merfu veya mecur; mansub veya mecur; izafetli veya izafetsiz ya da takdimli veya tehirli olarak okunduğu görülmektedir. Şüphesiz bu durum, kelimenin cümle içerisindeki konumunu değiştirecek ve yorum farklılıklarına sebep teşkil edecektir. Bu başlık altında verilebilecek örneklerin sayısı bir hayli fazla olmakla birlikte konu, Ebussuud'un tefsirinde yer alan birkaç örnekle sınırlandırılarak ele alınacaktır.⁴¹

Konuyla ilgili ilk örnek *قَالَ اللَّهُ هَذَا يَوْمُ يَنْفَعُ الصَّادِقِينَ صِدْقُهُمْ* “*Bu, doğrulara, doğruluklarının fayda vereceği gündür*”⁴² ayetindeki “يَوْمُ” kelimesinde mevcuttur. Kıraat imamlarının ihtilâf ettiği bu kelime, sadece Nâfi tarafından “م” harfinin fethasıyla “يَوْمُ” şeklinde,⁴³ diğer imamlar tarafından ise metinde geçtiği gibi okunmuştur.⁴⁴ Kelimenin, on dört kıraat imamından A‘meş’e (ö. 148/765) nisbet edilen “يَوْمًا/يَوْمُ” şeklindeki tenvinli kıraati⁴⁵ de dâhil olmak üzere tamamı, Ebussuud'un tefsirinde yer almaktadır.

Müellif, ayetin tefsirinde, mübteda olan “هَذَا”nın kıyamet gününe işaret ettiğini; “يَوْمُ يَنْفَعُ” diye devam eden kelamın ise haber olduğunu ve bu durumda ayetin, “*Bazı halleri icmali ve bazı halleri tafsili olarak anlatılan işte bu kıyamet günü, din işlerinde sadık olanlara, dünyadaki sadakatlerinin fayda vereceği gündür.*” şeklinde anlaşılacağını belirtmiştir.⁴⁶ Arap dili âlimlerinden Zeccâc (ö. 311/923) ve İbn Zencele (ö. 403/1012), bahse konu olan ayeti değerlendirirken aynı şekilde “هَذَا”nın mübteda; “يَوْمُ يَنْفَعُ” ifadesinin ise haber; ayetin takdirinin

⁴¹ Diğer örneklerin yer aldığı ayetler için bk. Bakara 2/37, 177, 240; Âl-i İmrân 3/195; Nisâ 4/1, 3, 29; Mâide 5/6, 95, 119; En‘âm 6/94; A‘râf 7/59, 26, 32, 54, 59, 164; Tevbe 9/61, 111; Yûnus 10/23; Hûd 11/71; Enbiyâ 21/47; Nûr 24/40; Şu‘ârâ 26/176; Sebe’ 34/15; Câsiye 45/32; Vâkı‘a 56/22; Nebe’ 78/37.

⁴² Mâide 5/119.

⁴³ On dört kıraat imamından İbn Muhaysin de bu şekilde okumuştur. Bk. Dimyâtî, *İthâf*, I, 547.

⁴⁴ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 289; Dimyâtî, *İthâf*, I, 547; Hatîb, *Mu‘cemu’l-Kirâât*, II, 379.

⁴⁵ Ferrâ, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, I, 327; Nehhâs, *İ‘râbu’l-Kur‘ân*, s. 255; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 318; Kurtubî, *el-Câmi’*, VI, 380; Hatîb, *Mu‘cemu’l-Kirâât*, II, 380.

⁴⁶ Ebussuud, *İrşâd*, III, 180.

ise, “هَذَا الْيَوْمِ يَوْمٌ مِّنْفَعَةٍ الصَّادِقِينَ” / *Bu gün, doğru olanların menfaatlendiği gündür*” şeklinde olduğunu ifade etmişlerdir.⁴⁷

Nâfi'nin “يَوْمٌ” şeklindeki kıraatini de değerlendiren müfessir, bu durumda üç ihtimalden bahsetmektedir. Şöyle ki: “يَوْمٌ” kelimesi ayetin başındaki “قَالَ” filinin zarfıdır. Bu takdirde “هَذَا” ifadesi; Allah Tealâ'nın Hz. İsa'ya hitaben söylediği, وَأَمِّي إِلَهَيْنِ مِنْ دُونِ اللَّهِ, “*Sen mi insanlara, beni ve annemi Allah'tan başka iki ilah edinin dedin?*”⁴⁸ sözüne işaret eder.⁴⁹ Bu durumda ayetin takdiri şöyle olur: “قَالَ اللَّهُ هَذَا الْقَوْلَ لِعِيسَى يَوْمَ يَنْفَعُ” / *Allah bu sözü İsa'ya, ... fayda verdiği gün söyledi.*⁵⁰ Ya da, “هَذَا” mübteda olup, haberi de “يَوْمٌ” kelimesidir. Bu takdirde anılan işaret Hz. İsa'nın cevabı içindir. Yani Hz. İsa'nın bu cevabı, sadıklara, doğruluklarının fayda vereceği gün veya sual ve cevap, ikisi beraber vaki olacaktır.⁵¹

Bu izahattan sonra müellif, hiçbir isme atıfta bulunmaksızın, “يَوْمٌ” kelimesinin fetha üzere mebni olduğuna dair bir görüş nakletmektedir ki bu görüş, Arap dili âlimlerinden Ferrâ'ya (ö. 207/822) aittir. Ferrâ'ya göre, isim olmayan bir kelimeye izafe edilen “يَوْمٌ” kelimesi, “يَوْمَانِي” kelimesinde olduğu gibi fetha üzere mebni olur.⁵² Fakat müellif, Basralıların⁵³ bu görüşe katılmadığını belirtmektedir. Çünkü Basralı âlimlere göre zarf, ancak mebni bir kelimeye izafe edildiğinde mebni olur.⁵⁴ Ebussuud Efendi son olarak “يَوْمٌ” kelimesinin ref ile ve tenvinli olarak “يَوْمٌ” şeklinde de okunduğunu nakletmekte ve buna, وَأَتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا, “*Öyle bir günden korkun ki, o günde hiç kimse başkası için herhangi bir ödemedede bulunamaz.*”⁵⁵ ayetini delil olarak göstermektedir.⁵⁶

Görüldüğü üzere müfessir, mezkûr kelime ile alakalı kıraat vecihlerine işaret etmiş ve bunların tevcihine dair değerlendirmelerde bulunmuştur. Naklettiği kıraatler içerisinde, cumhurun da ittifak ettiği ve siyak-sibaka en uygun olan “يَوْمٌ” kıraatini tercih ettiğini açıkça ifade etmiştir.⁵⁷

Sonuç olarak, Ebussuud Efendi gibi, diğer âlimler de bahse konu olan kelimeyi nahiv yönünden ele alarak açıklamaya çalışmışlar ve farklı tevcihler yapmak sûretiyle çeşitli

⁴⁷ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, II, 224; İbn Zencele, *Hüccetü'l-Kırâât*, s. 242.

⁴⁸ Mâide 5/116.

⁴⁹ Ebussuud, *İrşâd*, III, 181.

⁵⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XII, 146.

⁵¹ Ebussuud, *İrşâd*, III, 181.

⁵² Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 326.

⁵³ Basralılardan kastedilen, Basralı kıraat âlimleri Ebû Amr ve Ya'kûb'tur.

⁵⁴ Ebussuud, *İrşâd*, III, 181.

⁵⁵ Bakara 2/48, 123.

⁵⁶ Ebussuud, *İrşâd*, III, 181.

⁵⁷ Ebussuud, *İrşâd*, III, 181.

takdirlerde bulunmuşlar ve doğal olarak ayeti farklı şekilde yorumlamışlardır. Neticede, ayet-i kerime ile ilgili karşımıza çıkan yorumları; “يَوْمٌ” kıraatine göre, “Allah şöyle buyurdu: Bu, sadıklara doğruluklarının fayda sağlayacağı gündür” şeklinde; “يَوْمٌ” kıraatine göre ise, “Allah bu sözü, sadıklara, doğruluklarının fayda sağlayacağı gün söyledi (söyleyecek)”, veya bu soru ve cevap, “Sadıklara, sadakatlerinin menfaat vereceği gün vaki olacaktır” şeklinde özetlememiz mümkündür.⁵⁸

Diğer bir örnek için Bakara suresindeki فَلا رَفَتْ وَلا فُسُوقَ وَلا جِدَالَ فِي الْحَجِّ “Hacda, kadına yaklaşmak, günah işlemek, kavga etmek yoktur”⁵⁹ ayetini verebiliriz. Kıraat imamları, ayetteki refes, füsûk ve cidâl kelimelerinin okunuşu hakkında ihtilâf etmişlerdir. Ebû Ca’fer mezkûr kelimelerin her üçünü de merfu olarak فَلا رَفَتْ وَلا فُسُوقَ وَلا جِدَالَ فِي الْحَجِّ şeklinde; İbn Kesîr, Ebû Amr ve Ya’kûb ise üçüncü kelimeyi mansub olarak فَلا رَفَتْ وَلا فُسُوقَ وَلا جِدَالَ فِي الْحَجِّ şeklinde; diğer imamlar ise ayette geçtiği şekliyle her üçünü de mansub olarak okumuşlardır.⁶⁰

فَلا رَفَتْ وَلا فُسُوقَ وَلا جِدَالَ فِي الْحَجِّ şeklindeki mansub kıraate göre, her üç kelimenin başındaki “لا” nefy edatıdır. Ebussuud’a göre ayette nefy ifadesinin tercih edilmesi, nehyi ağırlaştırmak ve bunların hacca hiç yakışmadığını bildirmek içindir. Çünkü haddizâtında çirkin olan bir şey, hac esnasında daha çok çirkin olur. Bu durumda müfessire göre ayet şöyle yorumlanabilir: “Kim hac aylarında ihrama girmek, telbiye getirmek veya hedy denilen kurbanı sevk etmek sûretiyle haccı bilfiil kendisine farz kılarsa, artık hac günlerinde ne cinsel ilişki (refes), ne kötü söz söylemek ve günah işlemek sûretiyle şeriat sınırları dışına çıkmak (füsûk), ne de hizmetçilerine bağırıp çağırmak veya arkadaşlarıyla münakaşa etmek (cidâl) yoktur.”⁶¹

Bu izahattan sonra müellif, refes ve füsûk kelimelerinin merfu, cidâl kelimesinin mansub okunduğu فَلا رَفَتْ وَلا فُسُوقَ وَلا جِدَالَ فِي الْحَجِّ şeklindeki kıraati nakletmekte ve bu durumda anlamın, “Hacda refes ve füsûk asla olmasın ve hacda ihtilâf yoktur.” şeklinde tecelli edeceğini belirtmektedir.⁶² Bu kıraate göre, refes ve füsûk kelimelerinin başındaki “لا”, cinsi nefyeden

⁵⁸ Ferrâ, *Me’âni’l-Kur’ân*, I, 326-327; Taberî, *Câmiu’l-beyân*, XI, 244; Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, II, 224-225; Nehhâs, *Îrâbu’l-Kur’ân*, s. 255; İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s. 136; İbn Zencele, *Hüccetü’l-Kirâât*, s. 242; Begavî, *Me’âlimü’t-Tenzil*, III, 123-124; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 318-319; İbn Atıyye, *el-Muharraru’l-Vecîz*, II, 310; Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XII, 146; Kurtubî, *el-Câmi*, VI, 380; Ebû Hayyân, *el-Bahrü’l-muhîd*, IV, 67-68; Semîn el-Halebî, *ed-Dürü’l-Mesûn*, IV, 520-522; Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, İstanbul: Eser Kitabevi, 1971, III, 1855.

⁵⁹ Bakara 2/197.

⁶⁰ İbn Mücâhid, *es-Seb’â*, s. 180; İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 241; Dimyâtî, *İthâf*, I, 433; Hatîb, *Mu’cemu’l-Kirâât*, I, 271-272.

⁶¹ Ebussuud, *Îrşâd*, I, 440.

⁶² Ebussuud, *Îrşâd*, I, 440.

değil, “ليس” mânasında kullanılan “لا”dır.⁶³ Bu da, cidâlin nefyine gösterilen ehemmiyetin, refes ve füsûkun nefyine gösterilen ehemmiyetten daha fazla olduğuna işaret etmektedir.⁶⁴ Müellif, her ne kadar bu konuda bir açıklama yapmasa da, onun bu son kıraate verdiği mâna, bu bilgilerle örtüşmektedir.

Cidâl kelimesinin mansub okunduğu kıraate göre *“Hacda ihtilâf yoktur”* ifadesiyle, gerek hac ibadeti esnasındaki, gerekse haccın meşrûiyeti konusundaki her türlü tartışma ve ihtilâf kastedilmektedir.⁶⁵ Ebussuud Efendi’nin mezkûr kıraati, *“Hacda ihtilâf yoktur”* şeklinde tevil etmesi, onun bu ifadeyle, özellikle haccın ifasına dair ihtilâflara işaret ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim müellif, *“Cahiliyye devrinde Kureyş kabilesine mensub hacılar, diğer Arap hacılara muhalefetle Arafat’a çıkmadan Meş’ar-i Haram’da (Müzdelife) vakfe yapıyorlardı. İslâmiyet gelince, Kureyş hacılarına da Arafat’ta vakfe yapmaları emredildi ve bu ihtilâf ortadan kaldırıldı.”* demek sûretiyle bu yorumuna açıklık getirmektedir.⁶⁶

Görüldüğü üzere müellif, bahse konu olan ayetteki kıraat ihtilâflarına ve aralarındaki mâna farkına temas etmektedir. Her üç kelimenin de merfu okunduğu *فَلَا رَفَتْ وَلَا فُسُوقٌ وَلَا جِدَالٌ فِي الْحَجِّ* kıraatine ise değinmemektedir. Kanaatimize göre bu kıraate değinmemesinde, her üç kelimenin de mansub okunduğu kıraat ile aralarında fazla bir fark olmaması etkili olmuştur.

Netice itibariyle, kaynaklarda detaylı olarak değerlendirilen ve müellifin tefsiri çerçevesinde ele alınan ayetteki kıraat ihtilâfı, ayetin farklı şekillerde yorumlanmasına zemin oluşturmaktadır. Bu bağlamda ayetin anlamı, her üç kelimenin de mansub okunmasıyla, *“Hacda, kadına yaklaşmak, günah işlemek ve kavga etmek yoktur”* şeklinde; ilk iki kelimenin merfu, üçüncü kelimenin mansub okunmasıyla, *“Hacda, kadına yaklaşmak, günah işlemek ve hele hele kavga etmenin her türlü sü yasaktır”* veya *“Hacda, kadına yaklaşmak ve günah işlemek asla olmasın. Haccın farziyeti ve eda keyfiyetiyle alakalı bir ihtilâf yoktur.”* şeklinde açığa çıkmaktadır.⁶⁷

⁶³ İbn Hâleveyh, *el-Hüccce*, s. 94; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, I, 286; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-Vecîz*, I, 258; Kurtubî, *el-Câmi*, II, 408; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, II, 96.

⁶⁴ Abdurrahman Çetin, *Kıraatların Tefsire Etkisi*, İstanbul: Marifet Yayınları, 2001, s. 116.

⁶⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, IV, 146, 154; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'an*, I, 269; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, V, 179; Ebü'l-Bekâ Muhibbüddîn Abdullah b. Hüseyin b. Abdullah el-Ukberî, *et-Tibyân fi İ'râbi'l-Kur'an*, thk. Ali Muhammed Bicâvî, Beyrût: Dâru'l-Cîl, 1987, I, 161.

⁶⁶ Ebussuud, *İrşâd*, I, 440.

⁶⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 406-407; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-Vecîz*, I, 258-259; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, V, 176-182; Kurtubî, *el-Câmi*, II, 407-410; Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I, 111; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, II, 95-101.

Konu ile ilgili vereceğimiz son örnek için Vâkı‘a sûresindeki *وَخُورٌ عَيْنٌ* “*Ve iri gözlü huriler*”⁶⁸ ayetine bakılabilir. Kıraat-i aşere imamlarının çoğu, mezkûr kelimeyi, metinde geçtiği üzere merfu olarak *وَخُورٌ عَيْنٌ* şeklinde; Hamza, Kisâi ve Ebû Ca‘fer ise mecrur olarak *وَخُورٍ عَيْنٍ* şeklinde kıraat etmişlerdir.⁶⁹ Mansub olarak *وَخُورًا عَيْنًا* şeklindeki şâz kıraat ise İbn Mes‘ûd (ö. 32/652) ve Übey b. Kâ‘b’a nisbet edilmektedir.⁷⁰ Ebussuud Efendinin naklettiği bu kıraatler dışında, farklı kıraatler mevcut olmakla birlikte⁷¹ konu, müellifin işaret ettiği bu üç kıraat çerçevesinde değerlendirilecektir.

Müfessir, *وَخُورٌ عَيْنٌ* kıraatini değerlendirirken iki ihtimalden bahsetmektedir. Buna göre mezkûr ifade, ya *وَلَدَانٌ*⁷² kelimesine atfen ya da haberi mahzûf bir mübteda olarak (*وَ فِيهَا خُورٌ*) *وَ فِيهَا خُورٌ* ya da *وَ فِيهَا خُورٌ عَيْنٌ* (ولهم خورٌ عَيْنٌ) merfu okunmaktadır. Bundan sonra, mecrur kıraate değinen müellif, bahse konu olan ayetin, ya *فِي جَنَّاتِ النَّعِيمِ*⁷³ ifadesine atfen muzaf takdir edilerek mecrur okunduğunu belirtmektedir ki bu durumda anlam, “*Onlar, naîm cennetinde, meyveler ve etler içerisinde, hurilerle sohbettedirler*” şeklinde olmaktadır. Ya da “*اَلْأَوَابِ*” kelimesine matuftur ki, *يُنْعَمُونَ* “*Ölümsüz gençler, kâselerle etraflarında dönerler*” ifadesi, *بِأَكْوَابِ* “*Kâselerle nimetlenirler*” demektir. Müellif, bu izahattan sonra “*وَخُورًا عَيْنًا*” şeklindeki mansub kıraati nakletmekte ve bu durumda anlamın, “*Onlara huriler verilir*” şeklinde anlaşılacağını ifade etmektedir.⁷⁴

Ebussuud Efendi, ilgili ayetteki kıraat ihtilâflarını nahiv kuralları açısından değerlendirmekte fakat hangi kıraatin daha uygun olduğuna dair bir tercihte bulunmamaktadır. Fakat ilk dönem dil âlimlerinden Zeccâc ve Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045), merfu kıraatin daha güzel olduğuna dikkat çekmektedir.⁷⁵ Müelliften önceki âlimlerin de çeşitli vechelerden konuyu ele aldıkları ve ayeti, Arap dilinin imkânları ölçüsünde değerlendirdikleri görülmektedir.⁷⁶

⁶⁸ Vâkı‘a 56/22.

⁶⁹ İbn Mücâhid, *es-Seb‘a*, s. 622; İbnü‘l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 423; Dimyâtî, *İthâf*, II, 515.

⁷⁰ Ferrâ, *Me‘âni‘l-Kur‘ân*, III, 124; İbn Hâleveyh, *Şevâzî‘l-Kur‘ân*, s. 151; Ebû Hayyân, *el-Bahru‘l-muhît*, VIII, 206; Semîn el-Halebî, *ed-Dürri‘l-Mesûn*, X, 202; Hatîb, *Mu‘cemu‘l-Kırâât*, IX, 296.

⁷¹ Ebû Hayyân, *el-Bahru‘l-muhît*, VIII, 206; Semîn el-Halebî, *ed-Dürri‘l-Mesûn*, X, 204-205; Hatîb, *Mu‘cemu‘l-Kırâât*, IX, 297-298.

⁷² Vâkı‘a 56/17. *يَطُوفُ عَلَيْهِمْ وَلَدَانٌ مُخَلَّدُونَ* “*Etraflarında ölümsüz gençler dolaşır*”

⁷³ Vâkı‘a 56/12.

⁷⁴ Ebussuud, *İrşâd*, VIII, 58.

⁷⁵ Zeccâc, *Me‘âni‘l-Kur‘ân*, V, 111; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, II, 304.

⁷⁶ Ferrâ, *Me‘âni‘l-Kur‘ân*, III, 123; Taberî, *Câmi‘u‘l-Beyân*, XXIII, 105-107; İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s. 340; Fârisî, *el-Hücce*, VI, 255-257; Begavî, *Me‘âlimü‘t-Tenzîl*, VIII, 10-11; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI, 26-27; Râzî, *Mefâtihu‘l-Ğayb*, XXIX, 155; Kurtubî, *el-Câmi‘*, XVII, 204-205; Beyzâvî, *Envâru‘t-Tenzîl*, II, 470.

3. Harf/Edat ile İlgili Kıraat Vecihleri

Bu başlık altında kelimenin kısımlarından olan harf ve bununla ilgili olarak kıraat ihtilâflarına yansıyan konular tasnif edilecektir. Buradaki harften kastedilen, alfabetik anlamdaki harften ziyade, Arapça'da kendi başına bir anlam ifade etmeyen fakat başka bir kelime ile kullanıldığı takdirde anlam kazanan edatlardır.⁷⁷

Arap dilinde geniş bir kullanım alanına sahip olan ve nahiv amillerinden kabul edilen edatların, cümle içindeki durumlarına göre farklı şekilde amel ettikleri, bu farklılığın yer yer cümlelerin irabına ve anlamına da yansıdığı görülmektedir. Kıraat birikimi içerisinde bir hayli örneği bulunan harf farklılıkları, genelde “ان” maddesinin okunmasında (أَنْ-أَنَّ-إِنَّ) yoğunlaşmaktadır.⁷⁸ Bunun yanında “لكن”, “حتي”, “لا”, ve “من” gibi edatların okunuşu,⁷⁹ bir edatın yerine başka bir edatın okunması, edatların hazf ve isbat ile okunmaları gibi birçok konuyu bu kapsamda ele almak mümkündür.

Bu başlık altında, kıraat ile ilgili telif edilen eserlerde kapsamlı bir şekilde ele alınan harf farklılıkları, Ebussuud Efendi'nin tefsirinden seçilen bazı örnekler üzerinden izah edilmeye çalışılacaktır.⁸⁰

Mâide sûresinin *“ولا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ اَنْ صَدُّوْكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ اَنْ تَعْتَدُوا”* *Mescid-i Haram'a girmenizi engelledikleri için bir topluluğa duyduğunuz kızgınlık, sizi onlara karşı saldırıya sevketmesin.*⁸¹ ayetinde geçen “أَنْ” edatı, “إِنَّ” şeklinde de okunmaktadır. Kıraat imamlarından İbn Kesîr ve Ebû Amr tarafından hemzenin kesrası ile şart edatı olarak “إِنَّ”; diğer imamlar tarafından ise mastariyye edatı olarak “أَنْ” şeklinde okunmuştur.⁸²

Müellif, bahse konu olan ayetin tefsirinde, *لِاَنْ صَدُّوْكُمْ* cümlesinin *اَنْ صَدُّوْكُمْ* anlamında olduğunu ifade etmektedir. Bu durumda edatın bulunduğu kısım, mahallen mansub olup, *mef'ûlün li eclih* (sebeup bildiren tümleş) makamındadır. Buna göre ayet, *“Müşriklerin sizi,*

⁷⁷ Ğalâyini, *Câmi' u'd-durusi'l-Arabiyye*, I, 10; Abdülğani Dekar, *Mu'cemü'l-kavâ'idi'l-Arabiyye fi'n-nahvi ve't-tasrif*, Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1986, Dekar, s. 228; İsmail Durmuş, “Harf”, *DİA*, XVI, 163.

⁷⁸ Kıraat farklılıklarıyla ilgili örnekler için bk. Muhammed Sâlim Muhaysin, *el-Kırâât ve eseruhâ fi ulûmi'l-Arabiyye*, Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Eseriyye, 1984, II, 154-160.

⁷⁹ Edatlar ile ilgili kıraat farklılıklarının tamamını görmek için bk. Muhaysin, *Kırâât*, II, 154-191.

⁸⁰ Diğer örneklerin yer aldığı ayetler için bk. Fâtiha 1/7; Bakara 2/74, 102, 116, 214, 281, 282; Âl-i İmrân 3/19, 39, 133, 164, 171; Nisâ 4/3, 104; Mâide 5/53, 71; En'âm 6/109; A'râf 7/44, 105, 187; Enfâl 8/19; Tevbe 9/51, 100, 110, 119; Yûnus 10/10, 98; Yûsuf 12/70; Ra'd 13/43; İbrahim 14/46; Nahl 16/8; Meryem 19/24, 36; Tâhâ 20/119; Enbiyâ 21/95; Mü'minûn 23/52; Nûr 24/1; Furkân 25/36; Şu'arâ 26/129; Ankebût 29/5; Sebe' 34/19; Yâsîn 36/31; Mü'min 40/26; Kâf 50/3; Necm 53/38, 42; Kamer 54/10; Rahmân 55/8; Kıyâme 75/1; Nebe' 78/21; Beled 90/1.

⁸¹ Mâide 5/2.

⁸² İbn Mücâhid, *es-Seb'a*, s. 242; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 287; Dimyâtî, *İthâf*, I, 529.

Hudeybiye yılı Mescid-i Haram ziyaretinden engelledikleri için onlara karşı duyduğunuz öfke, sizi onlara karşı düşmanlık yapmaya ve onlardan intikam almaya sevketsin.” şeklinde anlaşılır.⁸³

Bundan sonra *إِنْ صَدُّوكُمْ* şeklindeki hemzenin kesrası ile okunan kıraati nakleden müfessir, bu ifadenin, *وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ* “Sizi saldırıya sevketsin” cümlesinden dolayı, cevabına ihtiyaç kalmayan ara şart cümlesi olduğunu beyan etmiştir. Buna göre müşrikler hakkında tevbih (kınama) ve tenbih (uyarma) olmak üzere, aslında tahakkuk etmiş olan engelleme, farz edilen bir şey gibi ifade edilmiş demektir. Yani yaptıkları engelleme, o kadar çirkin bir hadisedir ki, aslında hiç vâki olmamalı, ancak vukuu farz edilmelidir.⁸⁴

Kaynaklara göre, şart edatı olarak okunan bu ikinci kıraatte, şartın cevabının, geleceğe ait bir mâna ifade ettiği açıktır. Çünkü “Şayet sizi Mescid-i Haram’dan çevirirlerse...” kısmı bunu ifade etmektedir. Her ne kadar “إِنْ” şart edatından sonra gelen mazi fiil, cümlenin istikbâle delaletine engel olsa da, Arap dilinde, mazi fiil ile gelecek anlamı elde etmek mümkündür. Bu durumda anlam “Eğer sizi mescid-i Haram’dan alıkoyarlarsa -Nitekim bu engelleme daha önce de olmuştu- bu tavırları sizi saldırıya sevketsin” şeklinde anlaşılır.⁸⁵

Örnekte görüldüğü üzere Ebussuud, “إِنْ-أَنْ” edatındaki kıraat ihtilâfını Arap dili kurallarına göre değerlendirmiş ve anlama zenginlik katan yönüne temas etmiştir. Tespitlerimiz neticesinde, ilk dönemlerden itibaren telif edilen kıraat, tefsir ve hüccet kaynaklarının da mezkûr kıraat ihtilâfı hakkında, detaylı veya özet değerlendirmeler yaptıkları görülmüştür.⁸⁶

Edatlarla ilgili kıraat ihtilâflarına yansıyan ve Ebussuud’un da tefsirinde değindiği örneklerden bir diğeri *أَلَّا يَسْجُدُوا لِلَّهِ* “(Şeytan böyle yapmış ki) Allah’a secde etmesinler”⁸⁷ ayetinde geçmektedir. “أَلَّا” edatı, kıraat imamlarından Kisâî, Ebû Ca’fer ve Ya’kûb tarafından “أَلَّا” şeklinde; diğer imamlar tarafından ise ayet metnindeki gibi “أَلَّا” şeklinde okunmuştur.⁸⁸

⁸³ Ebussuud, *İrşâd*, III, 9.

⁸⁴ Ebussuud, *İrşâd*, III, 9.

⁸⁵ İbn Hâleveyh, *el-Hüccce*, s. 129; Fârisî, *el-Hüccce*, III, 213; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, I, 405.

⁸⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, IX, 487-488; Zeccâc, *Me’âni'l-Kur’ân*, II, 143; Nehhâs, *İrâbu'l-Kur’ân*, s. 222; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 193-194; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-Veciz*, II, 174; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XI, 137; Ukberî, *et-Tibyân*, I, 417; Kurtubî, *el-Câmi*, VI, 46; Beyzâvî, *Envâru't-Tenzil*, I, 254; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, III, 437; Hatîb, *Mu’cemu'l-Kirâât*, II, 222-223.

⁸⁷ Neml 27/25.

⁸⁸ İbn Mücâhid, *es-Seb’a*, s. 480; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 377; Dimyâtî, *İthâf*, II, 325-326; Hatîb, *Mu’cemu'l-Kirâât*, VI, 504-505.

“أن” nasb edatı olarak, kendisinden sonra gelen لَا يَسْجُدُوا fiilinin sonundaki “ن” harfini düşürmüştür.⁸⁹ Aynı şekilde, edatın başındaki “ل” harf-i cerri de mahzuftur ve takdiri لئَلَّا يَسْجُدُوا şeklindedir.⁹⁰ Müellife göre bu durumda, لَا يَسْجُدُوا cümlesinin mütaallakı, ya önceki ayette geçen⁹¹ “فَصَدَّهُمْ” fiilidir ki bu durumda takdir, لئَلَّا يَسْجُدُوا لَهُ تَعَالَى “Allah’a secde etmesinler diye (şeytan), onları doğru yoldan alıkoymuştur” şeklindedir. Ya da yine aynı ayette geçen “زَيْنَ” fiilidir. Buna göre takdir زَيْنَ لَهُمْ أَعْمَالُهُمْ لِأَنَّ لَا يَسْجُدُوا “Onlara, Allah’a secde etmesinler diye yaptıklarını cazip göstermiştir” şeklinde gerçekleşmektedir.⁹² “أَلَّا” edatının mütaallakı konusunda kaynaklarda farklı görüşler mevcuttur. Örneğin, Ahfeş (ö. 215/830), Taberî (ö. 310/923), İbn Hâleveyh (ö. 370/980) ve Begavî (ö. 516/1122), “أَلَّا” edatını “زَيْنَ” fiili ile ilişkilendirirken;⁹³ Kisâî (189/804), Zeccâc, Zemahşerî (ö. 538/1144) ve Râzî (ö. 606/1209) ise mezkûr edatı “فَصَدَّهُمْ” fiiline bağlamaktadır.⁹⁴ Yukarıda da geçtiği üzere Ebussuud Efendi, her iki görüşü de tefsirinde mezcetmekte ve bu konuda Fârisî, Mekkî ve Beyzâvî gibi âlimlere muvafakat etmektedir.⁹⁵

Müellif, لَا يَسْجُدُوا ifadesinin “اعمالهم” den bedel olabileceğini de ifade etmektedir. O zaman زَيْنَ لَهُمْ أَلَّا يَسْجُدُوا kısmı ara cümle olmaktadır ki, takdir لئَلَّا يَسْجُدُوا şeklinde gerçekleşmektedir. Aynı şekilde müellif, “لِأَنَّ لَا يَسْجُدُوا” ifadesinin, “إلى” nın düşmesiyle “يَهْتَدُونَ” kelimesinin mef’ûlü ve buradaki “لا” edatının, “لِنَلَّا يَعْظَمُ أَهْلُ الْكِتَابِ” / Böylece Ehl-i Kitap bilsin ki...⁹⁶ ayetinde olduğu gibi zâid olduğunu belirtmektedir. Bu durumda mâna şöyle olmaktadır: “لَهُمْ لَا يَهْتَدُونَ إِلَى أَنْ يَسْجُدُوا لَهُ تَعَالَى” / Onlar, Allah Teâlâ’ya secde etmenin yolunu bulamazlar.⁹⁷ Görüldüğü gibi müellif burada, “لا” edatının zaid olduğuna dair görüşünü, başka bir ayetten delil getirmek sûretiyle desteklemektedir.

Ebussuud Efendi, لَا يَسْجُدُوا ayetinin أَلَّا يا أَسْجُدُوا şeklinde de okunduğunu, “أَلَّا” nın tenbih, “يا” nın nida için olduğunu ve münâdanın ise hazfedildiğini belirtmektedir. Buna göre أَلَّا يا أَسْجُدُوا

⁸⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XIX, 448; İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s. 271; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, II, 157.

⁹⁰ Ebussuud, *İrşâd*, VI, 288; Dimyâtî, *İthâf*, II, 326.

⁹¹ Neml 27/24. “وَجَدْنَاهَا وَقَوْمَهَا يَسْجُدُونَ لِلشَّمْسِ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَزَيْنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالُهُمْ فَصَدَّهُمْ عَنْ السَّبِيلِ فَهُمْ لَا يَهْتَدُونَ.” *Onu ve kavmini, Allah’ı bırakıp güneşe secde eder buldum. Şeytan da yaptıklarını kendilerine süslü göstermiş de onları doğru yoldan alıkoymuştur. Bundan dolayı onlar doğru yolu bulamıyorlar.*”

⁹² Ebussuud, *İrşâd*, VI, 288.

⁹³ Ebü'l-Hasen Saîd b. Mes‘ade el-Mücâşî el-Belhî el-Ahfeş el-Evsat, *Me‘âni'l-Kur‘ân*, thk. Hüdâ Mahmûd Karâ‘a, Mektebetü'l-Hancî, Kâhire 1990, II, 465; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XIX, 448; İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s. 271; Begavî, *Me‘âlimü't-Tenzîl*, VI, 157.

⁹⁴ Ebu'l-Hasan Ali b. Hamza b. Abdullah el-Kisâî, *Me‘âni'l-Kur‘ân*, nşr. İsa Şehhâte İsa, Kâhire: Dâru Kabbâ, 1998, s. 207; Zeccâc, *Me‘âni'l-Kur‘ân*, IV, 115; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 448; Râzî, *Mefâtihi'l-Ğayb*, XXIV, 192.

⁹⁵ Fârisî, *el-Hücce*, V, 383; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, II, 157; Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, II, 174.

⁹⁶ Hadîd 57/29.

⁹⁷ Ebussuud, *İrşâd*, VI, 288.

cümlesi, أَلَا يَا قَوْمِ اسْجُدُوا “Ey kavimim! Allah’a secde edin!” demektir. Müellif, münâdanın hazfedildiği bu kullanımı, Arap şiiirinden أَلَا يَا أَسْلَمِي يَا دَارَمِي عَلَى الْبَلَى “Ey Meyya’nın diyarı sen her türlü musibetten esenlikte ol” örneğini getirerek delillendirmektedir.⁹⁸

Müfessir, bu tahfifli kıraate göre ayetin, şeddeli kıraatte olduğu gibi önceki ayetle ilişkilendirilmediğini ve isti’nâf cümlesi olduğunu ifade etmektedir. Buna göre bu söz, ya Allah tarafından söylenmiştir ya da Süleyman’a (as) ait bir sözdür. Bu durumda فَهُمْ لَا يَهْتَدُونَ ayetiyle vakıf yapılmış ve yeni bir söze başlanmış olur ki ayetin anlamı “Bilmiş olun/Dikkat edin ey (insanlar!), göklerde ve yerde gizli olan her şeyi açığa çıkaran, gizlediğinizi ve açıkladığınızı bilen Allah’a secde edin” şeklinde açığa çıkar. Yeni bir başlangıç olan أَلَا يَا اسْجُدُوا ifadesiyle secde yapmak emredilmiş olur. Müellife göre ister teşdidle ister tahfifle okunsun, neticede her iki kıraate göre secde yapmak gerekir.⁹⁹

Ayetteki kıraat ihtilâfının secde yapma emri ile irtibatı noktasında, âlimler birbirinden farklı görüşler sergilemektedir. Kurtubî (ö. 671/1273) ve Ebû Hayyân (ö. 745/1344) herhangi bir görüş belirtmeksizin bu konuda ileri sürülen her iki görüşü de nakletmektedir.¹⁰⁰ Ferrâ ve Zeccâc, sadece tahfifli kıraatte tilâvet secdesini gerekli görürken,¹⁰¹ Ebussuud’un da içerisinde bulunduğu Zemahşerî ve Beyzâvî (ö. 685/1286) gibi âlimler ise her iki kıraatte de tilâvet secdesinin gerekli olduğunu ileri sürmektedirler.¹⁰² Hatta Zemahşerî, bu konuyla ilgili, mezheplerin yaklaşımlarını da ileri sürerek Zeccâc’ın görüşünün kabul edilmediğini söylemektedir.¹⁰³ Ebussuud Efendi ise, yukarıda da ifade edildiği üzere, hangi kıraate göre okunursa okunsun tilâvet secdesinin gerekliliğini belirterek bu konudaki tercihini ortaya koymaktadır.¹⁰⁴

⁹⁸ Ebussuud, *İrşâd*, VI, 288. Ayrıca bk. Ahfeş, *Me’âni’l-Kur’ân*, II, 465; Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, IV, 115; Nehhâs, *I’râbu’l-Kur’ân*, s. 697; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 448; Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, XXIV, 191; Kurtubî, *el-Câmi’*, XIII, 187; Muhammed b. Mukrem İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, Beyrût: Dâru’l-İhyâ, 1995, XV, 470.

⁹⁹ Ebussuud, *İrşâd*, VI, 288.

¹⁰⁰ Kurtubî, *el-Câmi’*, XIII, 186; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, VII, 67.

¹⁰¹ Ferrâ, *Me’âni’l-Kur’ân*, II, 290; Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, IV, 115.

¹⁰² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 449-450; Beyzâvî, *Envâru’t-Tenzîl*, II, 174; Ebussuud, *İrşâd*, VI, 288.

¹⁰³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 450.

¹⁰⁴ Bilindiği üzere bugün elimizde bulunan Mushaflara göre on dört yerde tilâvet secdesi yapılmaktadır. Bunlar; A’râf 7/206, Ra’d 13/15, Nahl 16/50, İsrâ 17/109, Meryem 19/58, Hac 22/18, Furkân 25/60, Neml 27/25; Secde 32/15, Sâd 38/24, Fussilet 41/37, Necm 53/62, İnşikâk 84/21, Alak 96/19 ayetlerinde yer almaktadır. Mezhepler arasında farklı görüşler olmakla birlikte Hanefî mezhebine göre tilâvet secdesi vaciptir. Hüküm böyle olmakla beraber bu on dört secde ayetinden yazılış sırasına göre, ilk altı ve onuncu ayetlerde secde yapmak farz; yedi, dokuz ve on birinci ayetlerde vacip; sekiz, on iki, on üç ve on dördüncü ayetlerde ise sünnet kabul edilmiştir. Bu durumda bahse konu olan Neml sûresi 25. ayetteki secde sünnet hükmündedir. Şâfiî ve Mâlikilere göre burada secde bir sonraki ayetin sonundadır. Bilgi için

Müfessir, “أَلَا” edatına dair sahih kıraatleri naklettikten sonra mezkûr edattaki hemzenin “ه” ya çevrilmesiyle “هَلَا” ve “هَلَا” şeklinde okunduğunu zikretmektedir. Buna göre muhatab siga ile anlam “هَلَا تَسْجُدُونَ” “*Secde etsenize, secde etmiyor musunuz?*” şeklinde anlaşılmaktadır.¹⁰⁵ Müellifin isim belirtmeden “قرئ” formülüyle naklettiği bu şâz kıraatin, İbn Mes‘ûd ve on dört kıraat imamından A‘meş’e ait olduğu kaydedilmektedir.¹⁰⁶

Netice olarak âlimler tarafından farklı şekilde tevcih edilen mezkûr ayet, önceki ayetle irtibatlandırıldığında, “*Allah’a secde etmesinler diye (şeytan), onları doğru yoldan alıkoymuştur*” veya “*Onlara, Allah’a secde etmesinler diye yaptıklarını cazip göstermiştir*” anlamına; isti’nâf cümlesi olarak değerlendirildiğinde ise “*Bilmiş olun/dikkat edin ey (insanlar!), Allah’a secde edin*” anlamına gelmektedir.¹⁰⁷

Edatlarda cereyan eden kıraat ihtilâfına dair vereceğimiz diğer bir örnek, حَقِيقٌ عَلَىٰ أَنْ لَا أَقُولَ, “*Bana, Allah’a karşı sadece gerçeği söylemem yaraşır.*”¹⁰⁸ ayetinde yer alan “عَلَىٰ” edatında bulunmaktadır. Kıraat-i aşere imamlarından sadece Nâfi ve on dört kıraat imamından Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) bu edatı “عَلَىٰ” şeklinde, diğerleri ise metinde geçtiği gibi okumuşlardır.¹⁰⁹ حَقِيقٌ عَلَىٰ أَنْ لَا أَقُولَ kıraatine göre “عَلَىٰ” harf-i cer, “أَنْ لَا أَقُولَ” ise mecrur iken; حَقِيقٌ عَلَىٰ أَنْ لَا أَقُولَ kıraatine göre ise “عَلَىٰ” harf-i cerri, mütekellim yâ’sına dâhil edilmiştir. Bunun yanında, hüccet ve kıraat kaynakları, mezkûr edatın kıraatine dair çeşitli tevcihlerde bulunmuştur.¹¹⁰

İlgili edattaki kıraat ihtilâfını değerlendiren Ebussuud Efendi, حَقِيقٌ عَلَىٰ أَنْ لَا أَقُولَ ile başlayan cümlenin, Mûsâ’nın (as) nübüvvet iddiâsında yalanlanmasına karşı bir cevap olduğunu, bu ifadenin aslının حَقِيقٌ عَلَىٰ أَنْ لَا أَقُولَ şeklinde olduğunu ve kıraat imamlarından Nâfi’nin de bu şekilde okuduğunu ifade etmektedir. Bu durumda mâna “*Benim için hakkı söylemekten başka bir seçenek yoktur. Bana yaraşan ancak hakkı söylemektir veya ben haktan başka bir şey*

bk. İsmail Karaçam, *Kur’ân-ı Kerim’in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2010, ss. 370-376.

¹⁰⁵ Ebussuud, *İrşâd*, VI, 288.

¹⁰⁶ Ferrâ, *Me’âni’l-Kur’ân*, II, 290; İbn Hâleveyh, *Şevâzî’l-Kur’ân*, s. 110; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 449; Dimyâtî, *İthâf*, II, 326; Hatîb, *Mu‘cemu’l-Kırâât*, VI, 505-506.

¹⁰⁷ Kisâi, *Me’âni’l-Kur’ân*, s. 207; Ferrâ, *Me’âni’l-Kur’ân*, II, 290; Ahfeş, *Me’âni’l-Kur’ân*, II, 465; Taberî, *Câmiu’l-beyân*, XIX, 447-448; Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, IV, 115; Nehhâs, *İ‘râbu’l-Kur’ân*, s. 697; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 448; Begavî, *Me’âlimü’t-Tenzîl*, VI, 157; Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, XXIV, 191; Kurtubî, *el-Câmi’*, XIII, 187; Beyzâvî, *Envâru’t-Tenzîl*, II, 174; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, VII, 67; Ebussuud, *İrşâd*, VI, 288.

¹⁰⁸ A‘râf 7/105.

¹⁰⁹ İbn Mücâhid, *es-Seb‘a*, s. 287; İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 305; Dimyâtî, *İthâf*, II, 55; Hatîb, *Mu‘cemu’l-Kırâât*, III, 113-114.

¹¹⁰ Ferrâ, *Me’âni’l-Kur’ân*, I, 386; İbn Hâleveyh, *el-Hüccce*, s. 159; Fârisî, *el-Hüccce*, IV, 56-57; Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, I, 469-470; Ukberî, *et-Tibyân*, I, 585-586; Hatîb, *Mu‘cemu’l-Kırâât*, III, 113-114.

söylemem” şeklinde anlaşılmaktadır.¹¹¹ Ayrıca müellif, bu kıraatteki kullanımı, Arap şiirinden *وَتَشَقَّى الرِّمَاحُ بِالصِّيَابِطَةِ الخُمُرِ* “Korkaklar kızıl mızraklarla perişan olur” örneğini vermek sûretiyle temellendirmektedir.¹¹² Bu beytin aslı, *وَتَشَقَّى الصِّيَابِطَةَ بِالرِّمَاحِ الخُمُرِ* şeklindedir. Nasıl ki bu beyitte, anlamdan emin olduğu için kelimeler yer değişmiştir, *حَقِيقٌ عَلَى / حَقِيقٌ عَلَى* kıraatlerinde de aynı durum söz konusudur. Yani burada layık/hak olan Hz. Mûsâ'nın o sözü söylemesi midir yoksa sözün kendisi midir? Her iki durumda da kastedilen anlam muhafaza edilmektedir.¹¹³

Müellif, bu izahlardan sonra, mezkûr edatın kullanımıyla ilgili iki şâz kıraat nakletmektedir. Birincisi, “*عَلَى*” edatının, “*ب*” edatı yerine kullanılmasıyla ilgilidir ki, bu sanki Arapların, *رَمَيْتُ عَلَى* “*Güzel bir hal ile geldim*” *جِئْتُ بِحَالٍ حَسَنَةٍ* “*Yay ile attım*” *رَمَيْتُ بِالْقَوْسِ* ve *عَلَى حَالٍ حَسَنَةٍ* ve *رَمَيْتُ عَلَى* demeleri gibidir. Ayrıca Übey b. Kâ'b'ın *لَا أَقُولُ* şeklindeki kıraati¹¹⁴ de bu kullanımı desteklemektedir. Diğeri ise “*عَلَى*” harf-i cerri'nin hafzedilerek *أَنْ حَقِيقٌ* şeklinde okunmasıyla ilgilidir.¹¹⁵ Müellif, bu kıraatin kime ait olduğuna dair bir açıklama yapmazken kaynaklar, bu kıraatin A'meş ve İbn Mes'ûd'a ait olduğunu belirtmektedir.¹¹⁶

Yukarıda verilen bilgilerden Ebussuud Efendi'nin, bahse konu olan edat ile ilgili, kaynaklarda zikredilen kıraatlerin tamamına yer verdiği anlaşılmaktadır. Naklettiği kıraatleri nahiv açısından tahlil ederken, diğer bir kıraatten, Arap dilindeki bir kullanımdan ve Arap şiirindeki bir beyitten delil getirdiği görülmektedir. Kıraatleri naklederken, -sahih olsun şâz olsun- genelde “*قرئ*” formülünü kullanan müellif, burada Nâfi'nin kıraati için “*كما هو قراءات*”; Übey b. Kâ'b'ın mushafındaki kıraat için “*ويؤيده قراءة*”; isim belirtmediği -fakat İbn Mes'ûd ve A'meş'e ait olan- kıraati naklederken ise “*قرئ*” lafzını kullanmıştır. Daha önceden de ifade ettiğimiz gibi bu durum, müellifin kıraatleri, daha ziyade tefsîrî bir gaye ile ele aldığını göstermektedir.

Harflerdeki kıraat ihtilâfî, edatın fetha veya kesra okunması yanında bazen de bir edatın yerine başka bir edatın okunması şeklinde de vuku bulmaktadır. Her iki kullanıma dair örneği, *وَمَا يُشْعِرُكُمْ أَنَّهَا إِذَا جَاءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ* “*O mucizeler gelse bile, onların inanmayacağını siz nereden*

¹¹¹ Ebussuud, *İrşâd*, III, 427-428.

¹¹² Ebussuud, *İrşâd*, III, 427. Ayrıca bk. Zemaşerî, *el-Keşşâf*, II, 483; Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I, 352; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, VIII, 60; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, IV, 356.

¹¹³ Zemaşerî, *el-Keşşâf*, II, 483; Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I, 352; Ebussuud, *İrşâd*, III, 427.

¹¹⁴ Bu kıraat aynı zamanda İbn Mes'ûd ve A'meş'e de nisbet edilmektedir. Bk. Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'an*, I, 386; Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed İbn Hâleveyh, *Muhtasar fi Şevâzî'l-Kur'an min Kitâbi'l-Bedî*, Kahire: Mektebetü'l-Mütenebbî, ts. s. 50; Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl*, III, 262; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XIV, 200; Kurtubî, *el-Câmi'*, VII, 256; Hatîb, *Mu'cemu'l-Kirâât*, III, 114.

¹¹⁵ Ebussuud, *İrşâd*, III, 428.

¹¹⁶ Zemaşerî, *el-Keşşâf*, II, 483; Kurtubî, *el-Câmi'*, VII, 256; Semîn el-Halebî, *ed-Dürü'l-Mesûn*, V, 405; Hatîb, *Mu'cemu'l-Kirâât*, III, 114.

*bileceksiniz?”*¹¹⁷ ayetindeki “أَنَّ” edatında görmekteyiz. Mezkûr edatı, kıraat-i aşere imamlarından İbn Kesîr, Ebû Amr, Ya‘kûb ve Halef, hemzenin kesrasıyla “إِنَّهَا”; Nâfî, İbn Âmir, Âsım, Hamza, Kisâî ve Ebû Ca‘fer hemzenin fethasıyla “أَنَّهَا” şeklinde okumuşlardır.¹¹⁸ Sahih kıraatler arasında yer almayan ve “أَنَّ” yerine “لَعَلَّ” edatının okunduğu *وَمَا يُشْعِرُكُمْ لَعَلَّهَا إِذَا جَاءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ* kıraatinin ise Übey b. Kâ‘b’a ait olduğu kaydedilmektedir.¹¹⁹

Ebussuud Efendi, fetha ile okunan kıraatte “لَا” harfinin zaid kabul edildiğini nakletmektedir. Buna göre *وَمَا يُشْعِرُكُمْ أَنَّهَا إِذَا جَاءَتْ يُؤْمِنُونَ* takdirindeki ifade, “*İstedikleri mucizeler gelse bile, onların iman edeceklerini size bildiren nedir ki, siz, onların imana geleceklerini umarak mucizelerin gerçekleşmesini temenni ediyorsunuz?*” şeklinde anlaşılmaktadır.¹²⁰ “لَا” harfinin zaid kabul edilmesi hususunda farklı görüşler bulunmaktadır. Örneğin Zeccâc, bir kelimenin aynı anda hem olumlu hem de olumsuz durumda olmasının düşünülemeyeceğini belirterek “لَا”nın zaid olacağı görüşüne karşı çıkmaktadır.¹²¹ Kisâî ise “لَا” harfinin zaid olduğunu belirtmektedir.¹²² “لَا” harfinin zaid olduğunu savunanlar *إِذْ أَمَرْتُكَ مَا مَنَعَكَ إِلَّا تَسْجُدَ إِذْ أَمَرْتُكَ* “*Sana emrettiğimde seni secde etmekten alıkoyan neydi?*”¹²³ ile *وَحَرَامٌ عَلَىٰ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا أَنَّهُمْ لَا يَرْجِعُونَ* “*Kendilerini helak ettiğimiz bir memleket (ahalisinin) dönmesi hakikaten imkansızdır.*”¹²⁴ ayetlerini delil göstererek buradaki “لَا” harflerinin olumsuz mâna ifade etmediklerine dikkat çekmişlerdir.¹²⁵

Ayetin diğer bir tevcihi sadedinde müellif, “أَنَّ” edatının “لَعَلَّ” anlamına geldiğini ve Arap dilinde *أَدْخُلُ السُّوقَ أَنَّا تَشْتَرِي اللَّحْمَ* “*Çarşıya gir de belki et alırsın*” ifadesiyle “أَنَّ”nin “لَعَلَّ” anlamında kullandığını ifade etmektedir.¹²⁶ Tefsirinde, Arap dilindeki bu kullanım tarzının çok yaygın olduğunu belirten Râzî, konuyla ilgili Arap şiirinden birçok örnek nakletmektedir.¹²⁷ Fakat Ebussuud, Arap dilinden verdiği örnekten sonra, isim belirtmeden Übey b. Kâ‘b’a ait olan *وَمَا يُشْعِرُكُمْ لَعَلَّهَا إِذَا جَاءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ* kıraatinin bu okuyuşu teyid ettiğini belirtmektedir. Müellif, bu

¹¹⁷ En‘âm 6/109.

¹¹⁸ İbn Mücâhid, *es-Seb‘a*, s. 265; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 295; Dimyâtî, *İthâf*, II, 26; Hatîb, *Mu‘cemu'l-Kırâât*, II, 519-520.

¹¹⁹ Ferrâ, *Me‘âni'l-Kur‘ân*, I, 350; İbn Hâleveyh, *Şevâzî'l-Kur‘ân*, s. 147; Dimyâtî, *İthâf*, II, 26; Hatîb, *Mu‘cemu'l-Kırâât*, II, 522.

¹²⁰ Ebussuud, *İrşâd*, III, 293.

¹²¹ Zeccâc, *Me‘âni'l-Kur‘ân*, II, 283.

¹²² Kisâî, *Me‘âni'l-Kur‘ân*, s. 135.

¹²³ A‘râf 7/12.

¹²⁴ Enbiyâ 21/95.

¹²⁵ Ferrâ, *Me‘âni'l-Kur‘ân*, I, 350; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XII, 41; Fârisî, *el-Hücce*, III, 381; İbn Zencele, *Hucetü'l-Kırâât*, s. 266-267; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XIII, 152; Kurtubî, *el-Câmi‘*, VII, 65; Âlûsî, *Rûhu'l-Me‘âni*, VII, 254.

¹²⁶ Ebussuud, *İrşâd*, III, 293.

¹²⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XIII, 151-152.

kıraate göre ayetin “*O mucize geldiğinde, onların halini ve ne olacağını nereden bileceksiniz? Belki mucize gelse de iman etmeyecekler. O halde ne diye mucizenin gelmesini temenni ediyorsunuz? Zira onların mucizeyi temenni etmeleri, ancak geldiğinde imanlarının muhakkak gerçekleşeceği takdirde uygun olur, yoksa iman etmeyecekleri kuvvetle muhtemel olduğu takdirde bu temennileri uygun olmaz.*” şeklinde anlaşılabilirliğini bildirmektedir.¹²⁸

Bahse konu olan ayetin bir diğer kıraati “*أَنَّ*” edatının kesra ile “*إِنَّ*” okunması şeklindedir. Müellif, *إِنَّهَا إِذَا جَاءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ* ifadesiyle yeni bir cümleye başladığını ve bununla müminlere, müşriklerin iman etmeyecekleri haberinin verildiğini ifade etmektedir.¹²⁹ Bu kıraate göre *وَمَا يُشْعِرُكُمْ* ifadesiyle önceki cümle bitmiş “*إِنَّهَا*” ile yeni bir cümleye başlanmış olur. Burada hitabın kime olduğuna dair farklı görüşler ileri sürülmektedir. Müellife göre her iki durumda da hitap müminlere iken, Taberî’nin Mücâhid’den (ö. 103/721)¹³⁰ naklettiğine göre *وَمَا يُشْعِرُكُمْ* ifadesinde hitap müşriklerdir. Bu izaha göre âyetin mânası şöyledir: “*(Ey müşrikler) Allah’ın mucizeleri size geldiğinde iman edeceğinizi nereden biliyorsunuz? (Ey müminler) o mucizeler onlara gelse de onlar iman etmeyeceklerdir.*”¹³¹ Müellif ise, ancak muhatab kipiyle *لَا تُؤْمِنُونَ* kıraatine göre¹³² *وَمَا يُشْعِرُكُمْ* hitabının müşriklere olacağını ileri sürmektedir.¹³³

Fethalı veya kesralı kıraat hakkında Ebussuud Efendi bir tercih ortaya koymazken, Ferrâ ve Taberî, “*أَنَّهَا*” kıraatini;¹³⁴ Zeccâc ise “*إِنَّهَا*” kıraatini daha güzel bulmaktadır.¹³⁵

Harf ile ilgili kıraat ihtilâflarıyla alakalı vereceğimiz son örnek, edatların hazfî ve isbatı veya edatların değişmesi hakkındadır. Bununla kastedilen Hz. Osman’ın (ö. 35/656) istinsah ettirdiği Mushaflarda yer alan farklılıklardır. Mushafların noktasız ve harekesiz yazısının, kıraat farklılıklarının çoğunu bünyesinde taşıdığı, bu yazı şeklinin kifayet etmediği ziyade ve noksanlıklar şeklindeki kıraat farklılıklarının ise Mushaflar arasında dağıtılmış olduğu bilinmektedir.¹³⁶ Gerek Hz. Osman’ın Medîne Mushafından çoğaltarak kendisi için edindiği Mushaf ile Medîne’de bulunan Mushaf arasında, gerekse diğer bölgelere gönderdiği Mushafların kendi aralarındaki bu farklılıklar, kurrânın okuduğu, noktasız ve harekesiz yazıyla

¹²⁸ Ebussuud, *İrşâd*, III, 293.

¹²⁹ Ebussuud, *İrşâd*, III, 293-294.

¹³⁰ Ebü’l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekkî el-Mahzûmî, kıraat âlimi ve tabiîn neslinin önde gelen müfessirlerindendir. Bilgi için bk. Muhammet Fatih Kesler, “Mücâhid b. Cebr”, *DİA*, XXXI, 442-443.

¹³¹ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, XIII, 39-40.

¹³² Sahih olan bu kıraat, İbn Âmir ve Hamza’ya aittir. Bk. İbn Mücâhid, *es-Seb’a*, s. 265; İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 295; Dimyâtî, *İthâf*, II, 26-27.

¹³³ Ebussuud, *İrşâd*, III, 294.

¹³⁴ Ferrâ, *Me’âni’l-Kur’ân*, I, 350; Taberî, *Câmiu’l-beyân*, XII, 43.

¹³⁵ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, II, 283.

¹³⁶ Dağ, *İhticâc*, s. 396; Ünal, *Kıraat Farklılıklarının Rolü*, s. 100.

gösterilmesi mümkün olmadığı için Mushaf'lara dağıtılan sahih kıraat farklılıklarıdır. Anlam üzerinde ciddi hiçbir tesiri olmayan bu sınırlı sayıdaki farklılıkların tamamı kaynaklarda zikredilmektedir.¹³⁷ Bu farklılıkların bir kısmını oluşturan edatlar ise “و”,¹³⁸ “ف”,¹³⁹ “ب”,¹⁴⁰ “ن”,¹⁴¹ “أ”,¹⁴² ve “مِنَ”¹⁴³ harflerinden oluşmaktadır.

Ebussuud Efendi, bahse konu olan edatların kıraati ile alakalı En‘âm sûresinin “وَلَدَّارُ / وَلَدَّارُ”¹⁴⁴ kelimesindeki kıraat ihtilâfi hariç, diğerlerinin tamamına tefsirinde işaret etmektedir. Fakat mânaya fazla bir tesiri olmadığından sadece farklı kıraati nakletmekte ve cümlelerin irabıyla alakalı kısa bir açıklama yapmakla yetinmektedir. Örneğin وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْلَا أَنْ هَدَانَا اللَّهُ *“Derler ki: Bizi buna ileten Allah'a hamdolsun! Eğer o bize hidayet etmeseydi, biz hidayete erecek değildik”*¹⁴⁵ ayeti, kıraat-i aşere imamlarından sadece İbn Âmir tarafından “و” harfi olmaksızın “مَا كُنَّا” şeklinde kıraat edilmiştir.¹⁴⁶ Müellif, bu “و”suz kıraatin, ayetin öncesindeki “هَدَانَا لِهَذَا” ifadesini açıkladığını ve tefsir ettiğini ifade etmektedir.¹⁴⁷ Müellif, mezkûr kıraati “قرئ” ifadesiyle naklederken, kaynaklar, bu kıraatin Şam ehlinin Mushafında yer aldığını kaydetmektedir.¹⁴⁸

Aynı şekilde عَلَى الْعَزِيزِ الرَّحِيمِ *“Mutlak galip, çok esirgeyene tevekkül et”*¹⁴⁹ ayetindeki “وَتَوَكَّلْ” kelimesi, kıraat-i aşere imamlarından, Nâfi, İbn Âmir ve Ebû Ca‘fer tarafından “فَتَوَكَّلْ” şeklinde kıraat edilmiştir.¹⁵⁰ Müfessir, bu ayetin tefsiri sadedinde “و” harfinin, şartın cevabından bedel olmak üzere¹⁵¹ “ف” şeklinde de okunduğunu belirtmektedir.¹⁵²

¹³⁷ Mushaf'lardaki farklılıkları görmek için bk. Ebû Bekir Abdullah b. Süleyman İbn Ebî Dâvûd el-Eş‘as es-Sicistânî, *Kitâbu'l-Mesâhif*, nşr. Muhibbuddîn Abdüssübhân Vâiz, Beyrût: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002, I, ss. 245-282; Muhaysin, *Kırâât*, II, 7-23; Tayyar Altıkulaç, “İnceleme”, *Hz. Osman'a İzâfe Edilen Mushaf-ı Şerîf*, İstanbul: IRCICA, 2007, ss. 87-89; Ünal, *Kıraat Farklılıklarının Rolü*, ss. 102-103.

¹³⁸ Bakara 2/116; Âl-i İmrân 3/133; Mâide 5/53; A‘râf 7/43, 75; Tevbe 9/107; Enbiyâ 21/30; Kasas 28/37.

¹³⁹ Şu‘arâ 26/217; Şûrâ 42/30; Şems 91/15.

¹⁴⁰ Âl-i İmrân 3/184.

¹⁴¹ En‘âm 6/32; Mü‘minûn 23/87-89.

¹⁴² Mü‘min 40/26.

¹⁴³ Tevbe 9/89.

¹⁴⁴ En‘âm 6/32.

¹⁴⁵ A‘râf 7/43.

¹⁴⁶ İbn Mücâhid, *es-Seb‘a*, s. 280; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 303; Dimyâtî, *İthâf*, II, 49; Hatîb, *Mu‘cemu'l-Kırâât*, III, 53-54.

¹⁴⁷ Ebussuud, *İrşâd*, III, 382.

¹⁴⁸ İbn Mücâhid, *es-Seb‘a*, s. 280; İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s. 156; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 444; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 303; Hatîb, *Mu‘cemu'l-Kırâât*, III, 54.

¹⁴⁹ Şu‘arâ 26/217.

¹⁵⁰ İbn Mücâhid, *es-Seb‘a*, s. 473; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 376; Hatîb, *Mu‘cemu'l-Kırâât*, VI, 470-471.

¹⁵¹ Şart, bir önceki ayette geçen فَاِنْ عَصَوْكَ ifadesi; cevabı da مِمَّا نَعْمَلُونَ ifadesidir. Bu durumda فَاِنْ عَصَوْكَ ifadesi şartın cevabından bedel olmaktadır. Yani anlam şöyle olur: “Şayet sana isyan

Kaynaklar, “فَتَوَكَّلْ” şeklindeki kıraatin Medîne ve Şam Mushaflarında mevcut olduğunu belirtmektedir.¹⁵³

Mushaflara yer alan mezkûr edatlar ile ilgili olarak müellifin tefsirinden birçok örnek vermek mümkün olmakla birlikte, yukarıdaki örneklerle maksadın hâsıl olduğu kanaatindeyiz. Fakat müellifin, Mushaflarda yer alan bu farklılıkları naklederken, kıraat imamlarının isimlerini zikretmediğini ve farklı kıraatin hangi Mushafta bulunduğuna dair bir açıklama yapmadığını müşahede etmekteyiz. Bahse konu edatların tamamını nakletmesine rağmen, Arap diline dair kısa açıklamalarla yetinen müellifin, kıraatlere, bir kıraat âlimi edasıyla değil, Tefsir-Arap dili ilişkisi bağlamında yaklaştığının altını çizmemiz yerinde olacaktır.

SONUÇ

Ebussuud Efendi'nin tefsirinde kıraat-nahiv ilişkisine konu olabilecek birçok örnek bulunmaktadır. O, kimi yerde, naklettiği kıraate dair mevcut bütün vecihlere işaret ederken, kimi yerde ise bir veya bir kaçına değinmekle yetinmiştir. Aynı şekilde kıraatleri naklederken genelde kıraat imamlarının isimlerini belirtmemiş, belirttiği yerlerde de kıraat imamlarının tamamını zikretmeksizin bir kaç isme atıfta bulunmakla yetinmiştir.

Tefsirinde, sahih-şâz ayrımı gözetmeksizin neredeyse kıraat vecihlerinin tamamına işaret eden müellifin, kıraatlerden daha çok tefsir ve Arap dili çerçevesinde istifade ettiği, kıraatlere bir kıraat âlimi değil, bir müfessir edasıyla yaklaştığı müşahede edilmektedir. Bu sebeple olsa gerek Ebussuud Efendi, naklettiği kıraatleri genelde temrîz sigası olan “قرئ” formülü ile ifade etmekte, isnad yönünden ziyade anlam ve Arap dili kuralları açısından değerlendirme yoluna gitmektedir.

Müellif, kıraatleri dil kuralları çerçevesinde irdelerken zaman zaman hangi kıraat vechinin daha uygun olduğunu da belirtmekte, bu yönüyle de kıraatler arasında tercihte bulunan müfessirler arasında yer almaktadır. Tercihini ortaya koyarken genelde cumhurun kıraatini, yani kıraat imamlarının çoğunluğu tarafından nakledilen kıraat vechini tercih etmektedir.

ederlerse deki: Muhakkak ben sizin yaptığımızdan uzağım. Bu şekilde mutlak galip ve çok esirgeyene tevekkül etmiş olursun.”

¹⁵² Ebussuud, *İrşâd*, VI, 266.

¹⁵³ İbn Mücâhid, *es-Seb'a*, s. 473; Fârisî, *el-Hücce*, V, 370; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, II, 153; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 422; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 376; Dimyâtî, *İthâf*, II, 322; Hatîb, *Mu'cemu'l-Kirâât*, VI, 471.

Ebussuud Efendi, naklettiği bazı kıraat vecihlerini, ihticâc yöntemine başvurmak sûretiyle temellendirme yoluna gitmektedir. Bu minvalde farklı bir ayet, gramer kaideleri veya Arap şiirinde geçen kullanımlar onun en çok müracaat ettiği ihticâc usulleri arasında yer almaktadır.

Naklettiği kıraat vecihlerini değerlendirirken dil kurallarını çok iyi işleten Ebussuud Efendi'nin, kendinden önceki dil âlimlerinden ve müfessirlerden istifade ettiği, söz konusu kaynaklardaki bilgileri özlü bir şekilde harmanlayıp kendi görüşünü de ilave ederek metne yansıtığı ve tefsirini muhtasar kılma gayesiyle sözü fazla uzatmadığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

Ahfeş, Ebü'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mücâşî el-Belhî el-Evsat, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Hüdâ Mahmûd Karâ'a, Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1990, I-II.

Âlûsî, Ebü's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd, *Rûhu'l-Me'ânî fi Tefsiri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts., I-XXX.

Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Ferrâ, *Me'âlimü't-Tenzîl fi Tefsiri'l-Kur'ân*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî, Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420, I-V.

Beyzâvî, Ebû Saîd Nâsiruddîn Abdullah b. Ömer b. Muhammed, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Beyrût: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988, I-II.

Çetin, Abdurrahman, *Kıraatların Tefsire Etkisi*, İstanbul: EnsarYayıncıları, 2012.

Çörtü, Mustafa Meral, *Sarf-Nahiv Edatlar*, İstanbul: MÜİFVY., 2010.

Dağ, Mehmet, *İhticâc Bağlamında Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.

Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd, *et-Teysîr fi'l-Kirââtî's-Seb'*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'Arabî, 1984.

Dekar, Abdülğani, *Mu'cemü'l-kavâ'idî'l-Arabiyye fi'n-nahvi ve't-tasrîf*, Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1986.

Dimyâtî, Ahmed b. Muhammed, *İthâfu Fudelâi'l-Beşer fi'l-Kirââtî'l-Erbe'ate Aşer*, thk. Şa'bân Muhammed İsmâîl, Beyrût: 'Âlemü'l-Kütüb, 1987.

Durmuş, İsmail, "Harf", *DİA*, XVI, ss. 158-163.

Durmuş, İsmail, "Nahiv", *DİA*, XXXII, ss. 300-306.

Durmuş, İsmail, "İltifât" *DİA*, XXII, ss. 152-153.

Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî, *Tefsîru'l-Bahri'l-Muhîd*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvid, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001, I-VIII.

Ebussuud, Muhammed b. Muhammed el-İmâdî, *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, thk. Hâlid Abdülğani Mahfûz, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010, I-VIII.

Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd, *Me'âni'l-Kur'ân*, Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1983, I-III.

Fârisî, Ebû Ali el-Hasen b. Abdi'l-Ğaffâr, *el-Hucce li'l-Kurrâi's-Seb'*, thk. Bedreddîn Kahvecî, Beşir Cuvicâtî, Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1991, I-VII.

Ğalâyînî, Mustafa, *Câmi'u'd-durûsi'l-Arabiyye*, thk. Abdülmün'im Halîl İbrahim, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009, I-III.

Hafîb, Abdüllatîf, *Mu'cemu'l-Kirâât*, Dimeşk: Dâru Sa'deddîn, 2000, I-XI.

- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Ğalib el-Endelüsî, *el-Muharraru'l-Veciz fi Tefsiri'l-Kitabi'l-'Aziz*, thk. Abdü's-Selâm Abdü's-Şâfi Muhammed, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993, I-V.
- İbn Ebî Dâvûd, Ebû Bekir Abdullah b. Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Kitabu'l-Mesâhif*, nşr. Muhibbuddîn Abdüssübân Vâiz, Buyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002, I-II.
- İbn Hâleveyh, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed, *Muhtasar fi Şevâzi'l-Kur'an min Kitabi'l-Bedi'*, Kahire: Mektebetü'l-Mütenebbî, ts.
- İbn Hâleveyh, *el-Hücce fi'l-Kırâati's-Seb'*, thk. Abdülâl Sâlim Mekrem, Beyrût: Dâru's-Şurûk, 1979.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, Beyrût: Dâru'l-Cil, 1412, I-VIII.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrem, *Lisânu'l-Arab*, Beyrût: Dâru'l-İhyâ, 1995, I-XVIII.
- İbn Mücâhid, Ebû Bekir Ahmed b. Musa b. el-Abbâs et-Temîmî, *Kitabu's-Seb' fi'l-Kırâat*, thk. Şevkî Dayf, Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1980.
- İbn Zencele, Ebû Zür'a Abdurrahmân b. Muhammed, *Hüccetü'l-Kırâat*, thk. Saîd el-Efğânî, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1982.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâleddîn Abdurrahmân b. Ali, *Zâdü'l-Mesîr fi 'İlmi't-Tefsîr*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî, Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1422, I-IV.
- İbnü'l-Cevzî, *en-Neşr fi'l-kıraati'l-aşr*, thk. Ali Muhammed Dabbâğ, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts, I-II.
- Karaçam, İsmail, *Kur'an-ı Kerim'in Nüzûlü ve Kırâati*, İstanbul: MÜİFVY., 1995.
- Karaçam, İsmail, *Kur'an-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, İstanbul: MÜİFVY., 2010.
- Kesler, Muhammed Fatih, "Mücâhid b. Cebr", *DİA*, XXXI, 442-443.
- Kisâi, Ebu'l-Hasan Ali b. Hamza b. Abdullah, *Me'âni'l-Kur'an*, nşr. İsâ Şehhâte İsâ, Kâhire: Dâru Kabbâ, 1998.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, thk. Hişâm Semîr el-Buhârî, Riyâd: Dâru'l-Âlemi'l-Kütüb, 2003, I-XX.
- Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî, Ebû Muhammed b. Hammuş b. Muhammed, *el-Keşf 'an Vücûhi'l-Kırâati's-Seb' ve 'İlelihâ ve Hiccehâ*, thk. Muhyiddîn Ramadân, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997, I-II.
- Mollaibrahimoğlu, Süleyman, *The Art of Iltifat (Switching) in The Holy Qur'an*, Hamdart Islamicus, c. XXVI, sy. 4 (Delhi, Ekim-Aralık 2003), s. 7-14.
- Muhaysin, Muhammed Sâlim, *el-Kırâat ve eseruhâ fi Ulûmi'l-Arabiyye*, Kahire: Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Eseriyye, 1984, I-II.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil, *İ'râbu'l-Kur'an*, Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 2008.
- Neşşâr, Ebû Hafs Sirâceddîn Ömer b. Kâsım b. Muhammed en-Neşşâr el-Ensârî, *el-Büdüru'z-Zâhire fi Kırâati'l-'Aşri'l-Mütevâtire*, Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, ts.
- Râzî, Ebû Abdullâh Fahreddîn Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu'l-Ğayb*, Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1981, I-XXXII.
- Semîn el-Halebî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b. İbrahim, *ed-Dürü'l-Mesûn fi 'Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*, thk. Ahmed Muhammed el-Harrât, Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 1986, I-XI.
- Sîbeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselâm Muhammed Harun, Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1988, I-IV.
- Şevkânî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Alî b. Muhammed, *Fethu'l-Kadîr: el-Câmi' Beyne Fenneyi'r-Rivâye ve'd-Dirâye min İlmi't-Tefsîr*, Beyrût: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1414, I-VI.

- Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmi'ü'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesetü'r-Risâle, 2000, I-XXIV.
- Temel, Nihat, *Kırâat ve Tecvîd Istılahları*, İstanbul: MÜİFVY., 2013.
- Tetik, Necati, *Kırâat İlminin Ta'limi*, İstanbul: İşaret Yayınları, 1990.
- Ukberî, Ebü'l-Bekâ Muhibbüddîn Abdullah b. Hüseyin b. Abdullah, *et-Tibyân fî İ'râbi'l-Kur'ân*, thk. Ali Muhammed Bicâvî, Beyrût: Dâru'l-Cîl, 1987, I-II.
- Ünal, Mehmet, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kırâat Farklılıklarının Rolü*, Ankara: Fecr Yayınları, 2005.
- Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, İstanbul: Eser Kitabevi, 1971, I-IX.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrahim b. es-Serî b. Sehl, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuh*, thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî, Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1988, I-V.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Beyrût: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993, I-LII.
- Zemaşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Muhammed, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmizi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvil fî Vücûhi't-Te'vîl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavviz, Riyâd: Mektebetü'l-Ubeykân, 1998, I-VI.
- Zerkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhîlu'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Şemseddîn, Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1409/1988, I-II.